



UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Werk in uitvoering

Het functioneren van de Tweede Kamer tijdens, voor en na de grondwetsherziening (1840-1853)

Oomen, G.

Publication date

2020

Document Version

Other version

License

Other

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Oomen, G. (2020). *Werk in uitvoering: Het functioneren van de Tweede Kamer tijdens, voor en na de grondwetsherziening (1840-1853)*. [Thesis, externally prepared, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Inleiding

i Verantwoording van de onderwerpskeuze en onderzoeksthese

1848. Het revolutiespook waart door Europa. Koning Willem II weet dat die verschijning het vooral op vorsten heeft voorzien en hij besluit om ingrijpende maatregelen te nemen die het gevaar buiten de deur moeten houden. De koning benoemt een staatscommissie, met uitgesproken, liberale kopstukken, die als eerste opdracht krijgt om ‘ons een volledig ontwerp van grondwetsherziening voor te dragen’.¹ Thorbecke, het belangrijkste commissielid, neemt de leiding over die opdracht op zich en Donker Curtius, commissielid en minister van Justitie, loodst enkele maanden later het volledig ontwerp met de steun van de koning door de Staten-Generaal. Op 3 november 1848 heeft Nederland een nieuwe grondwet en na de eerste directe verkiezingen op 30 november kan er eindelijk een punt gezet worden achter de ‘oligarchische vadsigheid’, zoals Stuurman dat zo treffend zegt in zijn *Wacht op onze daden*.

Dit is in essentie het verhaal over 1848 in Nederland. Over de bijdragen van de hoofdrolspelers Thorbecke, koning Willem II en Donker Curtius is heel veel geschreven. Thorbecke krijgt, terecht, het meeste krediet. Hij is de belangrijkste auteur van het ontwerp (en van de klinkende toelichting), maar hij moet de parlementaire behandeling van ‘zijn’ ontwerp noodgedwongen aan anderen overlaten. Vanaf zijn aantreden als minister van Binnenlandse Zaken op 1 november 1849 geeft hij met vaste hand vorm aan de organieke wetgeving. Daarmee vestigt hij zijn roem definitief. De twee recente biografieën van Drentje en Aerts zijn hoogtepunten in de lange rij publicaties die over hem geschreven zijn.²

De koning krijgt in het bewuste jaar veel lof toegezwaaid maar latere historici, waarvan Boogman een voorbeeld is, relativeren de invloed van Willem II aanzienlijk.³ Dit beeld is recent gecorrigeerd, onder andere in de monografie van Bevaart en de biografie van Van Zanten.⁴ Zij benadrukken het kloeke en consequente optreden van de koning tijdens de herziening.

Donker Curtius, tenslotte, moet het met heel wat minder aandacht en waardering doen. Dit heeft geduurd tot Stuurman hem de plaats toekent die hij verdient als de bekwame verdediger van de herzieningsontwerpen. Van de Waardt voltooit het eerherstel in zijn biografie over deze liberale voorman en minister.⁵

Op dit moment beschikken de belangrijkste actoren over hun eigen historici die met elkaar het verhaal en de grote betekenis van 1848 vertellen. Het is nu tijd om de vraag te stellen of Thorbecke, Willem II en Donker Curtius de enige belangrijke actoren zijn of dat er nog

¹ Kruisdijk e.a., ‘De A.C. en de grondwetsherziening’, 228.

² Jan Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek*. Amsterdam 2004 en Remieg Aerts, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman*. Amsterdam 2018.

³ J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858*. Bussum 1978.

⁴ W. Bevaart, *De Nederlandse defensie (1839-1874)*. 's-Gravenhage 1993, en Jeroen van Zanten, *Koning Willem II, 1792-1842*. Amsterdam 2013. Van Zanten toont daarbij wel aan dat de motieven van de koning om zo te handelen op zijn minst heel divers te noemen zijn, a.w., 554.

⁵ Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*. Amsterdam 1992 en Mathijs van de Waardt, *De man van 1848. Biografie Dirk Donker Curtius*. Leiden 2019.

anderen zijn die niet de aandacht gekregen hebben die zij verdienen. De vraag stellen is haar beantwoorden.

Alle auteurs die over 1848 geschreven hebben, erkennen dat het proces zo lang heeft geduurd omdat met name de Tweede Kamer alleen na enkele tegemoetkomingen en onder aanzienlijke druk tot samenwerking met de regering bereid is gebleken. Het hoe en het waarom van dat optreden stellen zij verder niet aan de orde. De vraag naar de mogelijk ‘vergeten’ actor is feitelijk de vraag of de Tweede Kamer zich beperkt heeft tot een vergeefs protest tegen een al te liberaal ontwerp, of dat zij een tot nu toe onderschatte, constituerende partner is geweest van de koning en de regering. Zij is namelijk in staat gebleken om, samen met de regering, de gevoelige en complexe operatie van de grondwetsherziening tot een goed einde te brengen.

Hierin spelen de prominente Kamerleden de hoofdrol. Het zijn gezaghebbende leden met kennis van zaken die vaak gekozen worden tot afdelingsvoorzitter en rapporteur.⁶ Ze spreken op cruciale momenten en kennen de procedures. Zij vormen een open groep afkomstig uit alle stromingen. Zij zorgen ervoor dat de partijloze Kamer goed functioneert en continuïteit heeft.

De medaille heeft echter ook een keerzijde. Dat is de beperkte legitimatie van de Kamer. Het kiesstelsel met de talrijke trappen maakt haar als volksvertegenwoordiging tot een ‘fictie’.⁷ Volgens de grondwet kiezen de Provinciale Staten elk jaar eenderde deel van de Tweede Kamer. Op hun beurt worden de Staten gekozen door de ridderschap (met één trap), door de steden met drie of vier trappen en door het platteland met één trap. Het stelsel kan overigens per provincie verschillen.⁸ Ondanks het feit dat de leden zonder last of ruggespraak gekozen worden, is het een onmogelijke opgave om alle verdachtmakingen over nepotisme en vriendjespolitiek rondom de verkiezingen te weerleggen. Het is de achilleshiel van de oude Kamer.

De minimale aandacht voor het functioneren van de Tweede Kamer in 1848 is niet zonder gevolgen gebleven. Het meest in het oog springend is de veronderstelling dat er in 1849 sprake is van een wedergeboorte van dit deel van de volksvertegenwoordiging die, eenmaal ter wereld, een lange weg voor de boeg heeft naar parlementaire volwassenheid. Turpijn is in zijn *Mannen van gezag* een recente en uitgesproken exponent van deze overtuiging. Onbegrijpelijk of onlogisch is deze gedachte niet. Op 13 februari 1849 luistert een ingrijpend

⁶ Volgens Turpijn, *Mannen van gezag*, 11, is gezag ‘het vermogen iemand te doen gehoorzamen doordat hij de wens van de opdrachtgever als juist aanvaardt’. Het is een definitie van H.J.M. Claessen uit, *Politieke antropologie*, 14-15. Dat zij ‘grote invloed uitoeffen(en)de’ erkent ook Van Hall in persoonlijke aantekeningen, *ARA-II, Archief Van Hall*, nr. 28.

⁷ Zie het literatuuroverzicht en de behandeling van de herziening in deel I.

⁸ Tot 1848 is er verschil tussen stemmen en kiezen. Stemrecht geldt de onderste trap van het kiesstelsel, het aanwijzen van de leden van het kiescollege dat geen andere taak heeft dan het *kiezen* van mensen voor een bestuurscollege. In de discussies over het kiesrecht duikt regelmatig het argument op dat er bij de onderste trap meer mensen betrokken zouden zijn dan bij het latere directe kiesrecht. Dat is juist maar het verschil is niet erg groot. In 1839 is volgens Blok, *Stemmen en kiezen*, 301, 3,22% van de bevolking stemgerechtigd. Op pag. 183 schat hij dat 2,8% ruim 10% stemmers oplevert. In 1850 krijgt 10,8 % van de volwassen mannen het directe kiesrecht. De Jong, e.a., *Verkiezingen op de kaart*, 12.

vernieuwde Kamer naar de voorlezing van de troonrede: voor 35 van de 67 leden is het de allereerste keer dat zij deze ceremonie meemaken.⁹ Volgens Turpijn moeten zij met elkaar, aan de hand van het parlementair-liberale geweten Thorbecke, het ingewikkelde vak van de moderne volksvertegenwoordiger nog leren. Het feit dat de nieuwe Kamer uit dezelfde elite gerekruteerd is als de oude krijgt nauwelijks aandacht.¹⁰

Voor de overige 32 leden is de 13^e februari een niet minder memorabele dag. Velen hebben zich jaren achtereen ingezet voor een betere grondwet met een eerlijker kiesstelsel en meer bevoegdheden (vooral het recht van amendement) voor de Kamer. Degenen die terugkeren, zijn vooral vooraanstaande, prominente leden, gepokt en gemazeld in het Kamerwerk. Het is dus beslist geen stuurloze Kamer die daags na de opening van de zitting voor het eerst vergadert.

Het tweede gevolg van de blinde vlek voor het optreden van de Tweede Kamer in 1848 is, dat er weinig belangstelling bestaat voor haar functioneren tijdens de jaren voorafgaand aan 1848.¹¹ Het lijkt een overbodige moeite de nodige aandacht te besteden aan de voorgeschiedenis van een Kamer die tijdens de herziening niet tot een betekenisvolle bijdrage in staat geacht wordt.¹² Op het moment echter dat blijkt dat een ervaren Kamer daadkrachtig, effectief en vanuit een doordachte opvatting over de omvang van de noodzakelijke veranderingen, deelneemt aan de herziening, rijst vanzelf de vraag hoe het er in eerdere jaren aan toegegaan is. De Tweede Kamer heeft in de periode van 1840 tot 1848 niet zonder moeite en ook niet zonder tegenwerking een aanzienlijke ontwikkeling doorgemaakt. Aan het eind van die periode komt die groei bijna tot stilstand omdat het de regering niet lukt om enkele slepende kwesties tot een oplossing te brengen. De gebeurtenissen van 1848 doorbreken hardhandig die patstelling, zodat een bevrijde en vernieuwde Kamer in februari 1849 de sterk uitgebreide werkzaamheden weer op zich kan nemen. Met veel nieuwe mensen en bevoegdheden belandt het voortdurende proces van verandering en vernieuwing in een stroomversnelling.¹³ Dat verloopt niet zonder schokken, zo blijkt wel uit de omgang tussen de Kamer en het ministerie Donker Curtius - De Kempenaer tijdens het eerste jaar en ook daarna zitten de prominente leden, met hun zorg voor een geregeld functioneren van de Kamer, en Thorbecke, die de organieke agenda gedreven realiseert, elkaar voortdurend in het vaarwater.

Deze studie is een onderzoek naar de continuïteit in het functioneren van de Tweede Kamer rond de grondwetsherziening van 1848. Het blijkt dat de Tweede Kamer in 1848, onder leiding van prominente leden, beschikt over daadkracht, visie en leiderschap die haar in staat

⁹ Zie de toelichting op de verkiezingen van 1848 in deel III, hoofdstuk 1.

¹⁰ Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*, 46; Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid*, 53. Op zich is dat niet vreemd; de grote veranderingen dienen zich minstens tien jaar later aan. Zie ook: Blaas, 'De onzekere burgerij', 11.

¹¹ Aerts, 'Nationale beginselen', 585.

¹² Zo schrijft Turpijn in '1848-1887. Van herensociëteit tot centrum van de macht', 315, bijvoorbeeld dat 'de meeste Kamerleden van vóór 1848 (...) zelden tegen de wil van de koning' ingingen, of, in 'Waarheid en gezond verstand', 28, dat het voor 1848 om 'een machteloze groep jaknikkers' gaat. Dat doet geen recht aan het optreden van de financiële oppositie en het voortdurende pleidooi voor een grondwetsherziening die oppositioneel van toon is.

¹³ Zie: Tanja, *Goede politiek*, 12, die opmerkt dat ten aanzien van de politieke cultuur de instroom van nieuwe leden leidt tot aanpassing en vernieuwing van bestaande regels en omgangsvormen.

stellen om een betekenisvolle bijdrage te leveren aan de herziening van de grondwet. Deze deskundigheid heeft zij zich in de jaren veertig eigen gemaakt en dankzij die opgebouwde ervaring is de sterk vernieuwde Tweede Kamer vanaf 1849 in staat om oude en nieuwe taken en uitdagingen het hoofd te bieden.

In deel I richt het onderzoek zich op het functioneren van de Kamer in het jaar 1848. De belangrijkste vragen zijn: waaruit blijkt haar daadkracht en haar bereidheid en om snel en adequaat te reageren op de uitdaging waarvoor de koning haar plaatst met zijn koerswijziging? Wat houdt haar visie, haar opvatting over de omvang en inhoud van de grondwetsherziening in en komt die tegemoet aan de eisen van de tijd in de zin dat een regelmatige groei van het parlementaire stelsel gestimuleerd wordt? Hoe ontwikkelt zich het leiderschap, het vermogen om effectief te werken door onder andere de procedures te beheersen en de bevoegdheden maximaal en creatief in te zetten? Wie zijn daarvoor verantwoordelijk en hoe werkt het in de praktijk? En, tot slot, hoe stemt de enkele en de dubbele Kamer over de herzieningsontwerpen? Is daar meer over te zeggen dan de obligate constatering dat een geïntimideerde Kamer de herziening noodgedwongen accepteert?

Deel II onderzoekt de manier waarop de Kamer zich deze kennelijke deskundigheid vanaf de grondwetsherziening van 1840 heeft eigen gemaakt. Welke rol spelen de grote financiële en politieke problemen? Wat is de invloed hiervan op de kring van prominente Kamerleden? Waar is de groeiende behoefte aan een nieuwe herziening op gericht en wat is de rol van de prominenten hierin en hoe is het stemgedrag van de Kamer in deze periode?

In deel III staan de jaren van 1849 tot 1853 centraal. Wat gebeurt er in deze periode met het eerder opgebouwde parlementaire kapitaal? Wordt dit het actieve eigendom van de vernieuwde Kamer of blijkt het een dode erfenis te zijn? Hoe is het stemgedrag van de Kamerleden: past dat bij een nieuw of een voortgezette Kamer? In de conclusie worden de bevindingen samengebracht.

ii Methode van onderzoek van de *Handelingen*, de betekenis van de stemanalyse en het probleem van de partij-indelingen

Het functioneren van de Tweede Kamer is de resultante van het spreken en werken van de individuele leden met verschillende overtuigingen.¹⁴ Daar verandert een grondwetsherziening niet zo heel veel aan. De herziening verschaft haar wel meer bevoegdheden, maar de leden moeten die zelf effectief leren hanteren. Hoe dat gebeurt, is te lezen in de bron bij uitstek, de *Handelingen*. De nauwkeurigheid van de verslaglegging neemt in 1847 sterk toe als de Tweede Kamer het besluit goedkeurt om voortaan een zo compleet mogelijk verslag te publiceren in het *Bijblad tot de Nederlandsche Staatscourant*. Die wordt nog beter in 1849 met de invoering van de stenografie.¹⁵ De eerdere *Handelingen* zijn op een later moment

¹⁴ Ankersmit, 'Politieke representatie', 369-370.

¹⁵ Het betekent dat een kolom tekst uit de *Handelingen* tot 1849 voor ongeveer 12 à 13 minuten spreektijd staat, terwijl vanaf de invoering van de stenografie dat daalt naar ongeveer zeven tot negen minuten. Het spreekt voor zichzelf dat er grote variaties voorkomen, omdat het nogal wat uit kan maken als iemand sneller of langzamer spreekt. Zie ook: Bonenkamp, *Zwijgend medewerker*, 35-45; Wijfjes, 'Koningin der aarde in het parlement', 225-226.

zorgvuldig gereconstrueerd door onder andere J.A. Jungmann, A.L.H. Isings en J.J.F. Noordziek.¹⁶

Deze bron, die door haar omvang en uitgebreidheid niet alleen respect afdwingt maar ook auteurs afschrikt, verschaft allereerst de informatie over wie er spreken, wat zij zeggen en, niet onbelangrijk, hoe lang en in welke volgorde.¹⁷ In de tweede plaats worden alle benoemingen, verkiezingen en trekkingen van de tweemaandelijks afdelingen gerapporteerd. Combinatie van deze gegevens levert nuttige informatie op over wie belangrijke bijdragen leveren aan visie, daadkracht en leiderschap in de Kamer. Het is de manier om de kring van prominenten tijdens een bepaalde zitting op het spoor te komen.¹⁸

Andere, nog niet geëxploreerde informatie uit de *Handelingen* zijn de stemmingsuitslagen.¹⁹ Het is wel te begrijpen dat onderzoekers daar nog niet aan toegekomen zijn. Het is een *crime* om de uitslagen te registreren. De *Handelingen* kiezen er steeds voor om alleen de kleinste groep, hetzij voor- of tegenstemmers, te noemen in de volgorde waarop de leden de presentielijst getekend hebben. De stemming over de hiervoor genoemde wet op de invoering van de stenografie is een aardig voorbeeld hoe lastig en tijdrovend de registratie kan zijn. De Kamer neemt deze wet aan met 47 tegen 3 stemmen. In het verslag staat alleen dat ‘de heeren: van Hasselt, van Doorn en Costerus’ tegengestemd hebben. De voorstemmers zijn op te sporen door de presentielijst te raadplegen. Die bevat echter niet de namen van 50 maar van 54 leden. Blijkbaar zijn er vier personen tussentijds vertrokken. Voor de onderzoeker zit er niets anders op dan het napluizen van 36 kolommen fijngedrukte tekst om te kijken of die vier leden bij eerdere stemmingen absent worden gemeld.²⁰

Een extra reden om de stemmingen te laten voor wat ze zijn, is het ontbreken van een instrument om de uitslagen te interpreteren. Informatie over het stemgedrag van individuele leden is in de verschillende publicaties ruim voor handen, maar een analyse van alle stemmingen uit een bepaald jaar komt, met één uitzondering, niet voor. Die ene poging is in 1982 ondernomen door C.B. Wels en M. Wolters die daarover verslag doen in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*.²¹ Zij presenteren twee analysetechnieken: de clusteranalyse, die in dit boek verder niet aan de orde komt, en een multidimensionale schaalmethode met de naam

¹⁶ *Inventaris van de Handelingen*, 29-31. Jungmann heeft de jaargangen van 1839 en 1840 verzorgd, Isings die van 1840 tot 1846 en Noordziek de jaargang van 1846-1847. Van Noordziek is een sympathiek portret opgenomen in *In dit Huis*, 199. Zie ook: Bonenkamp. *Zwijgend medewerker*, 35 e.v. en 101-106.

¹⁷ Tanja erkent in haar boek over de parlementaire cultuur van 1866 tot 1940 dat de *Handelingen* van deze periode niet allemaal gelezen konden worden. De vervangers zijn de boeken van W.J. van Welden Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis 1849-1891* en P.J. Oud, *Het jongste verleden* I, III, V en VI, *Goede politiek*, 15.

¹⁸ Een praktische inleiding in de werkwijze van de Tweede Kamer voor 1848 is onder andere te vinden Secker, ‘1815-1848’, 289 e.v., en De Gelder, *Stemmen en kiezen*, 10-13.

¹⁹ Alle verzamelde gegevens over zijn te raadplegen in *Overzichten met lidmaatschappen van commissies, voordrachten voor voorzitterschappen, spreekbeurten en uitgebrachte stemmen over wetsontwerpen door de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van 1840 tot 1853*. DANS. <https://doi.org/10.17026/dans-xc3-f7g7>

²⁰ In dit geval komt in de 35^e kolom de mededeling voor dat ‘de heeren Mutsaers, van Heiden Reinestein, van Rijckevorsel en Donker Curtius bij deze even als bij de volgende stemmingen afwezig waren’. *Handelingen 1849*, 829.

²¹ C.B. Wels en M. Wolters, ‘Analyse van het stemgedrag van de Tweede-kamerleden in 1849. Tussenstand van een onderzoek’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95/1(1982) 31-57.

interspace politics.²² Met deze techniek zijn in deze studie alle stemmingen over regeringsvoorstellen tussen 1840 en 1853 onderzocht en beschreven. Die wetsvoorstellen, want dat zijn het bijna altijd, zijn daarmee het constante referentiepunt waarmee de stemmingen geïnterpreteerd worden.

Bij *interspace politics* gaat het om een methode die gebaseerd is ‘op een aantal nauwkeurig omschreven en in wiskundige termen vertaalde gedragstheoretische uitgangspunten’.²³ Wolters heeft aan de hand van zeven hypothesen over het stemgedrag van Kamerleden een groot aantal modellen ontwikkeld die dat gedrag typeren.²⁴ Met behulp van een voorgeschreven stappenplan of algoritme worden de stemmende Kamerleden per stap steeds opnieuw geordend en de uitkomst met een formule berekend, totdat de minimaal vereiste score $C_r = 1 - 0,95$ bereikt is. Een hogere score houdt in dat er minder Kamerleden zijn die een afwijkende, niet bij die stap passende stem hebben uitgebracht. Een lagere score betekent het omgekeerde: meer Kamerleden hebben meer stemmen uitgebracht die niet bij die stap passen. Een niet passende stem wordt in *interspace politics* een modelschending genoemd.²⁵ Hoe meer modelschendingen hoe lager de score. Bij elke stap horen meerdere modellen die elk afzonderlijk een verklaring kunnen zijn voor het stemgedrag. Voor dit onderzoek zijn deze modellen minder belangrijk dan de gevonden volgorde van de Kamerleden. Die laat nauwkeurig zien hoe de steun voor de regeringsvoorstellen van Kamerlid tot Kamerlid geleidelijk toe- of afneemt. Het is aan de onderzoeker om die volgorde aan de hand van de stemmingen te interpreteren.

Interspace politics is een twintigste eeuwse analysetechniek die uitgaat van een parlement met politieke partijen. Veel stappen betreffen min of meer unaniem stemmende blokken. In de periode van 1840 tot 1853 is daar geen sprake van: de Kamerleden gaan prat op hun onafhankelijkheid in spreken en stemmen. Bij dit eigenzinnige stemgedrag passen vooral de stappen 6 en 9, waarin de uitgebrachte stemmen tot een driehoekig patroon (stap 6) of tot een parallellogram (stap 9) herordend moeten worden. Beide stappen bieden de individuele Kamerleden de meeste ruimte om naar eigen inzicht te kunnen stemmen. Die ordening die dat oplevert, plaatst de Kamerleden op een nieuwe volgorde die weergeeft hoe zij zich op grond van hun stemgedrag verhouden tot de regering. Een treffend voorbeeld van stap 6 is de analyse van de stemmingen tijdens de zitting van 1846-1847, deel II, hoofdstuk 3. De analyse van de stemmingen uit 1848 in deel I levert een fraai voorbeeld op van een ordening volgens stap 9.²⁶ Beide analyses laten zien dat de overgang van voor- naar tegenstemmen geleidelijk

²² Menno Wolters is in 1984 op het proefschrift *Interspace politics* gepromoveerd in Leiden bij H. Daalder en J.P. van de Geer.

²³ Wels en Wolters, ‘Analyse van het stemgedrag’, 44.

²⁴ Een voorbeeld: bereikbaarheid van idealen is de zesde hypothese. Kamerleden kunnen variëren in hun bereidheid om af te wijken van hun idealen om zo compromissen te kunnen sluiten. Een voorbeeld is het stemgedrag van Thorbecke over de grondwetsherziening van 1840. Thorbecke stemt tegen alle voorstellen omdat die een meer ingrijpende herziening in de weg staan. Zijn compromisbereidheid is op dat moment afwezig. In het proefschrift van Wolters is het aantal hypothesen teruggebracht tot zes. Compromisbereidheid wordt daar aangeduid met *conditionality*. *Interspace politics*, 19.

²⁵ Een modelschending is uitsluitend een statistische aanduiding, geen politiek of moreel oordeel.

²⁶ In de toelichting van die analyse wordt de techniek met behulp van de concrete tabel met stemmingen uitgelegd.

verloopt. Volgens het spraakgebruik van *interspace politics* stemt de Kamer in beide gevallen volgens één dimensie. Deze dimensie is de tegenstelling in de Kamer die het stemgedrag in het algemeen bepaalt.²⁷ In beide jaren is dat de een oppositioneel-regeringsgezinde dimensie. De bespreking van de analyse maakt vervolgens duidelijk of die tegenstelling het meest betrekking heeft op de begroting, op koloniale zaken of op andere onderwerpen.

In de praktijk is het zo dat er regelmatig stemmingen voorkomen met een afwijkende uitkomst: meerdere leden stemmen anders dan bij de overige uitslagen. Als dit vaak voorkomt, kan er sprake zijn van een tweede dimensie, een tweede tegenstelling die het stemgedrag bepaalt. De tweede dimensie dient zich aan op het moment dat de herordening tot het driehoekig patroon van stap 6 of het parallellogram van stap 9 niet de minimaal vereiste score oplevert. De oplossing is het verwijderen van de stemmingen die het patroon verstoren om die op een later moment afzonderlijk te analyseren. Levert dat een nieuwe driehoek of parallellogram op, dan is er sprake van een tweede dimensie, ofwel een tweede tegenstelling die het stemgedrag bepaalt.²⁸

Met de resultaten van de analyses in de hand worden de vraagtekens rond de partijaanduidingen groter. Er bestaat in de onderzochte periode zonder meer een behoefte om voor- en tegenstanders met de nodige vrijmoedigheid in te delen om zo de schapen van de bokken te scheiden. Dat gebeurt met grote regelmaat in kranten en brochures, maar in de Kamer ligt dat gevoelig. De leden vertegenwoordigen immers het hele Nederlandse volk en hebben de dure plicht om onafhankelijk en onpartijdig mee te werken aan de totstandkoming van goede wetten.²⁹ Onafhankelijkheid van Kamerleden is een centraal thema sinds de Bataafse Republiek.³⁰ Alleen als het landsbelang of het eigen geweten samenwerking met de regering verbiedt, is tegenstemmen toegestaan. Het optreden in min of meer georganiseerd verband is altijd verdacht; het herinnert aan de verdeeldheid uit de achttiende eeuw die mede geleid heeft tot de ondergang van de Republiek.³¹ Nedermeijer van Rosenthal vergelijkt in deel III, hoofdstuk 1 de politieke partij met ‘eene camaraderie’ waarvan de leden het allerdiërbaarste wat ze hebben, de zelfstandigheid, opofferen. Die negatieve connotatie wordt regelmatig gebruikt om tegenstanders zwart te maken. Donker Curtius noemt de liberalen die buiten de Kamervergaderingen regelmatig bij elkaar komen, spottend een ‘zesde sectie’, een ‘derde Kamer’ die met ‘onderworpen geloof en blind vertrouwen’ slaafs achter Thorbecke

²⁷ Wels en Wolters, ‘Analyse van het stemgedrag’, 45.

²⁸ In de onderzochte periode doet zich dat vijf keer voor: tijdens de zittingen van 1842-1843, 1844-1847 en 1850-1851.

²⁹ Hierop zijn de woorden van Burke in het bijzonder van toepassing: ‘Parliament is a *deliberative* assembly of one nation, with *one* interest, that of the whole’, aangehaald in Ankersmit, *Macht door representatie* III, 12. Overigens is de afkeer van het verschijnsel politieke partij na de ondergang van de Republiek groot. Zie bijvoorbeeld: Eskes, ‘Het Nederlandse beeld’, 62-65; Van Rijn, *De eeuw van het debat*, 56-57.

³⁰ Zie: Joris Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland 1796-1798*, en Mart Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen: democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801*.

³¹ Zie ook: Janse, *De afschaffers*, 12-13. Janse toont aan dat in de periode 1840 een actieve burgerparticipatie in het politieke proces groeide in de vorm van verenigingen en bewegingen tegen allerlei misstanden.

aanhobbelen.³² Bij de eerste directe verkiezingen gaat het dan ook om de betrouwbare persoon en niet om een partij of om politieke kwesties.³³

Toch is Donker Curtius zelf een belangrijke aanjager van de discussie over partijen in de Tweede Kamer. Hij maakt zijn bekende indeling in drie partijen: ‘die van het behoud, die van gematigden vooruitgang en die van snellen vooruitgang’, tijdens de behandeling van de grondwetsherziening in 1848. Het zijn volgens hem geen partijschappen maar partijen die ‘staatkundige meeningen vertegenwoordigen en daarin steekt volstrekt geen kwaad, dat is zelfs noodzakelijk in eenen constitutionnelen Staat’.³⁴ Wat Donker zegt, is heel belangrijk. Hij neemt afstand van het belaste verleden en hij blijft heel globaal in zijn driedeling. Het op deze manier spreken over partijen komt tegemoet aan een breder levende behoefte. Partijen zijn er en zij onderscheiden zich van elkaar op één of enkele hoofdzaken die niet elke keer nauwkeurig gedefinieerd hoeven te worden. Dat lenige gebruik vindt al snel navolging, vooral op momenten dat het er fel aan toegaat. In een paar zinnen, met rake typering, kan een spreker duidelijk maken, waarin hij zich onderscheidt van anderen of wat er bij hen niet deugt.

Het schermen met partijaanduidingen raakt tijdens het ministerie-Thorbecke zelfs enigszins ingeburgerd, vooral om de felle oppositie van Groen van Prinsterer, die zich onbewimpeld rekent tot de antirevolutionaire partij, des te vuriger te kunnen bestrijden. De aanduidingen zijn inmiddels meegegroeid. De partij van de vooruitgang is nu de ministeriële en die van het behoud de antiministeriële partij. Zo komt Van Goltstein uiteindelijk tot een verdeling in vier partijen. Het zijn de ministeriële en de antiministeriële partij, de antirevolutionairen (‘enkelen die zich op een bijzonder standpunt hebben geplaatst’) en zijn eigen ‘echte *grondwetsgezinde partij*’.³⁵ De rooms-katholieken komen in al die indelingspogingen niet voor, ondanks het feit dat godsdienstige sentimenten altijd op de loer liggen. Zij zijn wel degelijk aanwezig en een aantal van hen speelt zelfs regelmatig een prominente rol tijdens de debatten. Zij kiezen er echter voor om de emancipatie van hun geloofsgenoten na te streven in nauwe samenwerking met de koning en later met de liberalen. De rooms-katholieken vallen daarmee als afzonderlijke groep nauwelijks op.

Het indelen blijft lastig. Partijen worden vaak gemakshalve gekoppeld aan hun voor-
mannen. Dat is een gewoonte die in de geschiedschrijving geleid heeft tot aanduidingen als thorbeckianen voor de liberalen en groenianen voor de antirevolutionairen.³⁶

Het voordeel van Donkers aanduiding is het benoemen van een brede middenpartij tussen de beide herkenbare vleugels van liberalen en conservatieven in, terwijl de kracht van de verdeling van Van Goltstein het nuanceren van die grote middenpartij is. Deze middenpartij bestaat grotendeels uit meelopers die zich in hun stemgedrag makkelijk aansluiten bij de ministeriëlen en uit een groep die hoge en specifieke eisen stelt aan de uitwerking van de herziene grondwet in Nederlandse zin. Deze laatste groep, met Van Goltstein als belangrijkste

³² Dit is een uithaal die Donker Curtius zich op 6 juni 1850 permitteert tijdens de behandeling van de kieswet.

³³ Janse, *De afschaffers*, 20, noemt verkiezingen tot 1870 dan ook ‘exponenten van standspolitiek’.

³⁴ Zie deel I, hoofdstuk 1. De driedeling is overigens een variatie op die van Wichers van 9 mei 1848.

³⁵ *Handelingen 1850-1851*, 215

³⁶ Wels en Wolters, ‘Analyse van het stemgedrag’, 36.

woordvoerder, ziet zichzelf als de erfgenamen van de financiële en constitutionele oppositie uit de vroegere jaren veertig die het pleidooi voor een grondwetsherziening na het voorziene echeq van het negenmannenvoorstel heeft levend gehouden.

Onder historici zijn meerdere pogingen ondernomen om tot een min of meer afgebakende indeling te komen. Het meest blijvend is die van Boogman gebleken. Hij onderscheidt in *Rondom 1848*, liberalen, conservatief-liberalen en conservatieven, met de rooms-katholieken en antirevolutionairen als afzonderlijke denominaties.³⁷ Kossmann hanteert eveneens een driedeling maar met een open oog voor de grote invloed van toonaangevende politici. De stromingen noemt hij doctrinair, moderaten en conservatieven die zich met wisselende vrijmoedigheid groeperen rond de ‘kernen van politieke wil’.³⁸ Latere auteurs maken van deze indelingen gebruik of variëren daarop, zoals Stuurman die de middengroep eveneens conservatief-liberalen noemt, Drentje bij wie Van Hall een moderate liberaal is en Aerts die de liberalen vaak aanduidt met hervormingsgezinde Kamerleden³⁹ met de pragmatische moderaten in het midden.⁴⁰

Liberalen krijgen de steun van intellectuelen, middelgrote en kleine zelfstandigen en vooruitstrevende rooms-katholieken en dissenters, vooral in de buitenprovincies. Zij staan voor politieke en economische modernisering.⁴¹ Conservatief-liberalen of hoe zij vergelijkbaar aangeduid worden, zijn vooral te vinden in Hollandse provincies, onder kooplieden, bankiers en renteniers.⁴² Zij bepleiten een geleidelijke ontwikkeling zonder al te veel schokken, met een goed financieel beheer.⁴³ Conservatieven horen vooral tot de oude elite, de adel die rijkelijk vertegenwoordigd zijn in de hogere lagen van het bestuur.⁴⁴

De aanduidingen links en rechts hebben in deze decennia nog niet veel betekenis. In deze studie komen zij af en toe voor als een aanduiding voor vooruitstrevende en conservatieve groepen.⁴⁵

De analyses van het stemgedrag laten steeds een twee- of een driedeling zien. Aan de hand van de bijdragen tijdens de debatten (soms tijdens meerdere zittingen) moet nagegaan worden of er nog sprake is van subgroepen. Zo stemt Van Goltstein, die altijd zorgvuldig en goed gedocumenteerd spreekt, tijdens de jaren voor 1848 stevast mee met de liberalen. Tijdens de

³⁷ Boogman, *Rondom 1848*, 25 e.v. Zie ook: zijn ‘De Britse gezant Lord Napier’, 136-137. Von der Dunk onderscheidt in 1976 vanuit Europees perspectief liberalen, conservatieven en antirevolutionairen, *Conservatisme*, 119-122.

³⁸ In de paragraaf over de Tweede Kamer in de geschiedschrijving komen Kossmann en Boogman uitvoeriger aan bod.

³⁹ Drentje in *Thorbecke*, en ook Van de Waardt in *De man van 1848*, gebruiken verder ook Boogmans benamingen: liberalen, conservatief-liberalen en conservatieven. Aerts, *Thorbecke wil het*, onder andere 307 e.v. Van den Berg en Vis schrijven in *De eerste honderdvijftig jaar*, 293, bij het aantreden van Van Hall als minister, over doctrinaire en radicale liberalen, pragmatici en conservatieven.

⁴⁰ Aerts, *De letterheren*, 129.

⁴¹ Spoormans, *Met uitsluiting van voorrecht*, 121. Stuurman, ‘The Discourse of Productive Virtue’, 38.

⁴² Aerts, *De letterheren*, 129.

⁴³ Verberne, ‘Veranderingen’, 62

⁴⁴ Boogman, *Rondom 1848*, 28.

⁴⁵ Turpijn en Te Velde, ‘Het politieke onderscheid tussen links en rechts’; Bloem, ‘“Links” tegen “rechts”’; Von Santen, ‘Links en rechts’.

herziening stemt hij tegen vijf van de twaalf hoofdstukken en daarna hoort dit lid met zijn stemgedrag meer bij de conservatieven dan bij de liberalen. Bij Van Goltstein is het nodig om zijn redevoeringen zorgvuldig te analyseren om te ontdekken waarvoor hij precies staat en wat hij bedoelt met zijn ‘echte *grondwetsgezinde partij*’.

Dit boek sluit aan bij de globale driedeling liberaal, midden en conservatief met ruimte voor de rooms-katholieke, constitutionele en antirevolutionaire denominaties als schakeringen van het midden die soms de grenzen naar liberaal of conservatief overschrijden. Deze aanpak sluit het beste aan bij de toenmalige aanduiding van partijen.

iii De Tweede Kamer in de historische en staatsrechtelijke literatuur

Naast de *Handelingen* is de beschikbare literatuur de tweede bron van onderzoek. Wie zich in de recente literatuur oriënteert, maakt onmiddellijk kennis met het concept van de politieke cultuur.⁴⁶ Het is Righart geweest die in zijn inaugurele rede (1988) hier expliciet aandacht voor vraagt, omdat bestudering van de ‘zachte’ kant van de politiek het inzicht in de traditionele, harde politiek verdiept.⁴⁷ De traditionele historici hebben, met hun concentratie op feiten, personen en instituties, onvoldoende aandacht voor de bijdrage die sociaal-wetenschappelijk onderzoek kan leveren. Onderzoek van de politieke cultuur opent de deur naar de sociale wetenschappen wat uiteindelijk kan leiden tot Righarts ideaal van integrale geschiedschrijving. De politieke cultuur, getypeerd als de ‘subjectieve dimensie van het politieke systeem’, ziet hij als bewegend decor van de politieke geschiedenis, dat niet alleen reliëf verleent aan wat er zich op de voorgrond afspeelt, maar daar ook deel van uitmaakt en het haast ongemerkt beïnvloedt. Het is in brede zin het denken over politiek; over politiek zelf, maar ook over rituelen en symbolen, godsdienstige noties en vijandbeelden, gedrag en architectuur. In het taalgebruik van Braudel, toen op het hoogtepunt van zijn roem, is de politieke cultuur de *moyenne durée* van de politieke evenementen.

De rede is niet tot dovemansoren gericht geweest.⁴⁸ Recente studies van Jeroen van Zanten, Jouke Turpijn, Erie Tanja en Carla Hoetink, die samen de parlementaire geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw beslaan, richten zich op de politieke cultuur in een bepaalde periode.⁴⁹ Daarvan is de studie van Jouke Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de*

⁴⁶ Een bondige, historiografische oriëntatie over deze periode geeft Remieg Aerts, met ‘Nationale beginselen?’ In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 124 (2009) 580-598.

⁴⁷ H. Righart, ‘Politieke geschiedenis en politieke cultuur.’ Licht bewerkte versie van zijn inaugurele rede *Politieke cultuur: een omgevingsverkenning*. In: H. Righart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur*, 11-26.

⁴⁸ Enkele voorbeelden van publicaties die dit onderzoek raken, zijn: R. Aerts, J. de Jong en H. te Velde, (red.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur*. Hilversum 2002; H. te Velde, ‘Politiek cultuur en politieke geschiedenis’ en *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*. Amsterdam 2002 en C.C. van Baalen e.a. (red.), *Het feest van de democratie: rituelen, symbolen en tradities. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008*.

⁴⁹ Jeroen van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (2004), Jouke Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (2008), Erie Tanja, *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940* (2011), en Carla Hoetink, *Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (2015). Voor Jeroen van Zanten is de politieke cultuur niet het hoofdonderwerp.

Tweede Kamer 1848-1888 vooral belangrijk voor dit boek. Turpijn ziet, zoals hiervoor al gezegd is, de Kamer in 1849 als een zuigeling die na een langdurige periode van volwassenwording uiteindelijk in de jaren tachtig in de bebaarde en gezaghebbende persoon van het lid Van Eck de opgedane ervaring overdraagt aan een nieuwe generatie. Het is zijn stelling dat de oude Kamer weinig te vertellen had en dat de nieuwe Kamer

‘in 1848 geen gevestigd politiek instituut was, maar nog door de leden van dit instituut moest worden uitgevonden. Zij wilden het gezag ervan (be)vestigen met gebruiken, regels en rituelen. Deze werden in de praktijk gebracht en verkregen uiteindelijk de status van een traditie’.⁵⁰

De Kamerleden streven het blijkbaar nog niet bestaande of niet gerealiseerde ideaal van de waardige parlementaire politiek na: door beschaafde uitwisseling van rationele argumenten komen parlement en ministers in de vergaderzaal tot de ‘de waarheid’ in de vorm van de beste wetten en de beste controle. De beste wetten zijn goed voor alle Nederlanders, ze dienen het algemene en niet het particuliere belang en de beste controle is abstraherend en onpersoonlijk⁵¹. Maar in tegenstelling tot wat Righart beweert, is er bij Turpijn geen sprake van een nauwelijks manipuleerbare, sturende kracht die onder de oppervlakte van de gebeurtenissen werkzaam is en die maar langzaam verandert. De Kamer van na 1848 doet het omgekeerde: de nieuwe leden, althans de liberale meerderheid daarvan, hebben een helder idee wat politiek hoort te zijn en zij brengen bewust de ‘politieke cultuur’ daarmee in overeenstemming. Volgens de schrijver lukt hen dat, sterker nog, aan het eind van de behandelde periode herhalen zij deze *tour de force* om hun parlementaire ideaal voor de toekomst veilig te stellen.⁵²

In deze opvatting is 1848 in ieder geval het keerpunt ten goede of, onder de krachtige leiding van de liberale voormannen Thorbecke en Donker Curtius, is het zelfs de dageraad voor een zelfstandig opererende en invloedrijke Kamer. De oude Kamer is in deze optiek vooral een ‘ceremonieel instituut’, omdat de ministers toen ‘vrijuit beleid [mochten] maken’. Na 1848 gaat het er heel anders aan toe: ‘Kamerleden bepaalden nu of een begroting werd

⁵⁰ Turpijn, *Mannen van gezag*, 21. Zij deden dat, volgens Te Velde met gezag, ‘Onderwijzers’, 338.

⁵¹ *Ibidem*, 12. Zie ook: De Haan e.a., ‘Vormen van politiek’, 169.

⁵² In de conclusie komt op pagina 208-209 een opvallende alinea voor waarin Turpijn opsomt wat er niet veranderd is: de functie van de recreatieve ruimten, omgangsvormen, vergaderzaal, herkomst en opleiding van de leden en het vergaderprogramma. Kortom: onderwerpen die volgens Righart voor een belangrijk deel de parlementaire cultuur uitmaken. Het lijkt erop dat Turpijn ook het omgekeerde had kunnen bewijzen: er is sprake van een consistente politieke cultuur die de ontwikkeling van de Tweede Kamer na 1848 gematigd heeft. Janse heeft het in *De afschaffers*, 23, anders begrepen. De ‘‘politieke cultuur-benadering’ (...) onderzoekt juist hoe politiek ingebed was in cultuur en maatschappij’. De Rooy benadert in *Ons stipje op de waereldkaart*, 14-16, het begrip politiek cultuur veel breder. Het is politiek in de ruimste zin van het woord; het omvat drie domeinen: het politiek systeem (het constitutionele deel), de burgerlijke samenleving (het complex van verenigingen en genootschappen waarin de *civil society* gestalte krijgt) en de algemene houding van de bevolking (die tegenwoordig aangeduid wordt met het begrip oriëntatie). Lauret, tot slot, beschrijft in ‘Respecting the Order and Liberty of Deliberations’ de grote mate van continuïteit in de vergadermores van de Staten-Generaal van het eind van de achttiende tot het midden van de negentiende eeuw.

goedgekeurd, of een minister mocht blijven en of een wetsvoorstel daadwerkelijk wet werd'.⁵³ De herziening van de grondwet vormt zo een kloof in de parlementaire geschiedenis met een onderontwikkelde Kamer ervoor en volwassen instituut erna.

Met deze visie bevindt Turpijn zich in goed gezelschap. Vanaf het verschijnen in 1992 van *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* van Siep Stuurman lijkt deze opvatting voor veel auteurs vanzelfsprekend te zijn. Nuanceringen en voorzichtige correcties zijn vooral te vinden in bijzinnen en eindnoten. Dit werpt de vraag op hoe er voor die tijd, vanaf het midden van de negentiende eeuw, geschreven is over het functioneren van de Tweede Kamer voor, tijdens en na de herziening van 1848.

De eerste chroniqueurs-commentatoren zijn, volgens De Bosch Kemper, de dagbladen, gevolgd door de brochures en weekbladen.⁵⁴ De meeste kranten hebben een beperkte oplage omdat zij gehinderd worden door het dagbladzegel,⁵⁵ maar dat beperkt hun gevoel voor eigenwaarde en onafhankelijkheid niet in het minst.⁵⁶ De grote spelers zijn het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* die allebei een liberale koers varen en samen goed zijn voor ruim 7000 abonnees⁵⁷. Kleiner (ongeveer 500 abonnees) en navenant feller is de *Arnhemsche Courant* die haar gewicht vooral ontleent aan haar uitstekende contacten met de liberale voormannen.⁵⁸ Samen met de *Vlissingsche Courant* en de *Kamper Courant* vormen zij de radicaal-liberale voorhoede.⁵⁹ Aan de andere zijde van het politieke spectrum bevinden zich de meer regeringsgezinde bladen, zoals de *Amsterdamsche Courant*, de *Utrechtsche Provinciale en Stads-courant* en de *Utrechtse Avondpost* die per 21 augustus 1848 omgedoopt wordt tot *De Nederlander*. Deze kranten zijn kleiner, geven minder vaak commentaar maar ook zij blijven zich bewust van hun onafhankelijkheid. Belangrijke thema's die de verschillende kranten aan de orde stellen en die met de oude en nieuwe Kamer te maken hebben, zijn het kiesstelsel, de legitimiteit van de Kamer in 1848 en de voorbereidingen op de eerste directe verkiezingen van 30 november.

De bezwaren tegen het bestaande kiesstelsel komen uitvoerig aan de orde in de maanden na de aankondiging van de herziening in de troonrede van 1847. Er is dan nog voldoende tijd en rust om beschouwingen te wijden aan de gebreken en problemen in de bestaande grondwet.

⁵³ Turpijn, *Mannen van gezag*, 206

⁵⁴ Naar aanleiding van de aangekondigde herziening in 1847 schrijft De Bosch Kemper dat de meeste reacties in brochures en nieuwe tijdschriften 'echter in een zeer gematigde of zelfs behoudende geest [gesteld waren], bij welk verschijnsel men echter wel moet in aanmerking nemen, dat reeds in 1847 de algemeene geest meer door de dagbladen, dan door de brochures en weekbladen werd uitgedrukt'.

⁵⁵ Dat het om een aanzienlijke belasting gaat, beschrijft Hemels, in *Het dagbladzegel*, 12-15. Vrijgesteld is het drukwerk met een oppervlakte van kleiner dan twee vierkante decimeter. Het is het formaat waarop de liliputterpers onbelast kon publiceren. Zie voor de ontwikkeling in de berichtgeving: De Graaf, *Journalistiek in beweging*, 183-184.

⁵⁶ Een aardig voorbeeld hiervan is de *Utrechtse Avondpost* die zich met nadruk onderscheidt van *Het dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage* dat minachtend een *ministerieel blaadje* genoemd wordt.

⁵⁷ Dat aantal mag niet onderschat worden. Op 30 november hebben ruim 44.000 kiezers de gang naar de stembus gemaakt: slechts iets meer dan zes keer het aantal abonnees van de grote dagbladen.

<http://resources.huygens.knaw.nl/verkiezingentweedekamer/databank/geaggregeerd/verkiezingstotalen>.

⁵⁸ Beekelaar noemt in een voetnoot meerdere aanwijzingen: Van De Bosch Kemper en Groen van Prinsterer tot Von Santen. 'De Arnhemsche Courant', 22.

⁵⁹ Stuurman, *Wacht op onze daden*, 143

Eén van de grootste grieven betreft het bestaande *filterstelsel* met zijn vele trappen tussen kiezer en vertegenwoordiger. De *Arnhemsche Courant* typeert het op 13 februari 1848 als ‘het monopolie (...) van eenige coteriën’. Hoe dat in de praktijk werkt, legt de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* haarfijn uit:

‘Hier wordt alles met eene dikke duisternis bedekt. Halve woorden zijn genoeg om elkaar te verstaan. Een handdruk, een wenk, meer behoeft men niet: want men kent elkander. *Het do ut des* is regel. Eene zekere uiterlijke beschaafdheid verbergt het onzedelijke. Ligt gij echter een tip van den sluijer op, gij ontdekt de afzigtelijkste huichelarij’.

Zelfs de meer gematigde *Amsterdamsche Courant* is over het kiesstelsel helder in haar oordeel: het ‘vereinigde in zich, zoo als het volgens de Grondwet geregeld was, alle mogelijke gebreken’.⁶⁰

Hierdoor is de Tweede Kamer niet meer dan een ‘fictieve vertegenwoordiging’, een bijzonder negatieve aanduiding die telkens weer opduikt. Het *Algemeen Handelsblad* stelt de expliciete vraag of de Provinciale Staten, die zelf nog een standenvertegenwoordiging zijn, zich wel ‘tusschen den Koning en de Natie’ mogen plaatsen?⁶¹ De discussie gaat over de vraag of de vertegenwoordigende organen direct of met één trap gekozen zullen gaan worden. De meer behoudende kranten menen dat één trap noodzakelijk is voor de vereiste onafhankelijkheid van de gekozenen. De Tweede Kamer is het daar rond maart 1848 in meerderheid mee eens; vooral de liberalen menen dat alleen directe verkiezingen garant staan voor een reële band tussen kiezers en vertegenwoordigers.

Donker Curtius zet deze discussie bewust op scherp door in de memorie van toelichting op het derde hoofdstuk van de herziening te schrijven dat door de directe verkiezingen de Staten-Generaal ‘van eene wettelijke fictie tot waarheid gemaakt’ wordt.⁶² Daarmee betwijfelt hij openlijk de legitimiteit van de vergadering die deze wetsvoorstellen nog moet goedkeuren.⁶³ Het is geen wonder dat de Kamer daar gekwetst op reageert en duidelijk laat merken daarvan niet gediend te zijn.

Het probleem van de wettigheid stelt vooral Roest van Limburg aan de orde in zijn brochure *Aan wie zal het, door den Koning goedgekeurde, Ontwerp van Grondwet worden voorgelegd: aan de Staten-Generaal of aan de Stemgerechtigde Natie?* Heel Nederland wacht na de instelling van de staatscommissie onder leiding van Thorbecke op zijn voorstel en Roest wil het nog niet gepubliceerde ontwerp al door middel van een kunstgreep invoeren. Volgens hem is de oude Kamer zo karakterloos en versleten dat het alleszins redelijk en dus wettig is om het voorstel voor te leggen aan de kiezers *casu quo* de nieuwe Kamer. De grote bladen

⁶⁰ Verschenen in genoemde dagbladen op 13 en 8 februari en 27 april.

⁶¹ *Algemeen Handelsblad*, 21 juli 1848. Het valt op dat het woord ‘fictie’, of ‘fictief’, alleen voorkomt in het *Algemeen Handelsblad*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en de *Arnhemsche Courant*, maar niet in de meer behoudende dagbladen. Die hebben geen behoefte aan dit soort riskante aanduidingen in hun zorg om een veel te vergaande herziening.

⁶² *Handelingen 1847-1848*, 343.

⁶³ Aerts, ‘Een staat in verbouwing’, 92.

beseffen dat deze suggestie de herziening in gevaar kan brengen; de *Arnhemsche Courant* noemt haar zelfs een onnodige *coup d'état*. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* bestrijdt de brochure 'met de geheele kracht [van haar] overtuiging' en *Het Algemeen Handelsblad* doet de argumenten van Roest van Limburg af als 'redenen van conveniëntie'.⁶⁴ De eenparige conclusie is dat de herziening volgens de bestaande grondwettelijke bepalingen tot stand gebracht moet worden. Daarmee is en blijft de hoofdrol weggelegd voor de Tweede Kamer, zoals die op dat moment samengesteld is. Dit wordt door de *Arnhemsche* met minachting, door het *Handelsblad* en de *NRC* met sceptisch vertrouwen en door bijvoorbeeld de *Utrechtse Avondpost* hoopvol geaccepteerd.

De campagne in de pers ter voorbereiding op de eerste verkiezingen op 30 november maakt duidelijk hoe groot de stap is naar een direct gekozen Kamer. De directe verkiezingen zijn nieuw, maar desondanks ontstaat er in het najaar al spoedig consensus over de manier waarop de kandidaatstelling moet plaatsvinden. Wie geschikte kandidaten zijn, hangt af van de kleur van de krant, al springt de ruimhartigheid van de grote liberale dagbladen wel in het oog.

Voor de meer behoudende kranten is het duidelijk: de herziene grondwet vraagt om een zorgvuldige en behoedzame uitwerking en toepassing. De herziening wordt geaccepteerd; het komt er nu op aan om zoveel mogelijk zittende leden en ministers te kiezen. 'Het volk dat op eens de Vertegenwoordiging en daarmee de Regering in nieuwe handen overbragt, zou een gevaarlijk spel spelen'. Maar, voor alle duidelijkheid, het moeten wel mannen zijn die de nieuwe orde oprecht zijn toegedaan, zij moeten kennis en ondervinding hebben en de nieuwe Kamer moet verschillende talenten bijeenbrengen.⁶⁵

De grote liberale kranten zijn uiteraard veel uitvoeriger en kritischer in hun begeleiding; de kleinste van de drie, de *Arnhemsche*, zet de grootste mond op. Niet de tegenstanders krijgen er het meest van langs, maar de kritische en onafhankelijke middengroep van 'die kille vleermuis Van Twist, dat kluwen van pedanterie en verveling'.⁶⁶ De krant ducht blijkbaar het mogelijke verzet uit die kring, dat principieel en deskundig zal zijn.

Het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* zijn zorgvuldiger in hun commentaar en verslaglegging. Deze kranten beseffen dat zij de plicht hebben om als platform te fungeren voor de voorstanders van de herziening. Voortdurend roepen zij de lezers op om in alle openheid tijdens algemene kiezersvergaderingen kandidaten te stellen. Er is geen groter gevaar dan heimelijkheid omdat in die sfeer de mannen van het behoud hun slag kunnen slaan. Voor beide kranten is Van Hall daarvan een kwalijk voorbeeld. Vooral het *Algemeen Handelsblad* hekelt de manier waarop hij zich in het derde Amsterdamse district naar voren weet te manoeuvreren.⁶⁷

De beide bladen noemen wel namen van zittende leden – Van Goltstein wordt steeds met ere genoemd, hoewel hij tegen vijf van de dertien hoofdstukken van de herziening heeft gestemd – maar de selectie is niet erg streng. De gezindheid van de kandidaten moet de

⁶⁴ Verschenen in de respectievelijke kranten op 8, 4 en 6 april 1848.

⁶⁵ *Utrechtse Avondpost*, 9 en 13 oktober 1848.

⁶⁶ *Arnhemsche Courant*, 18 november 1848.

⁶⁷ aldaar, 25 november 1848.

doorslag geven. Het is niet belangrijk of zij oud of nieuw zijn, het gaat erom dat ze voldoen aan drie voorwaarden: ze dienen kundig, de liberale denkwijze toegedaan en zowel eerlijk als onafhankelijk te zijn. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* spreekt verder de hoop uit dat er enkele *specialiteiten* voor scheepvaart, nijverheid, koloniën, oorlog en marine gekozen zullen worden. Wat zij niet wil, is dat er zittende ministers kandidaat gesteld of gekozen worden.⁶⁸

In de loop van het jaar doet zich wel een geleidelijke verschuiving voor in de standpunten. Aanvankelijk worden de gebreken, zoals over het kiesstelsel, breed uitgemeten, maar na het al te radicale voorstel van Roest van Limburg en vooral na de aanvaarding van de herziene grondwet overheerst het besef dat de overgang naar de nieuwe tijd niet tot een personele breuk moet leiden. Aanvaarding van de herziening door de zittende Kamers draagt bij tot een ruimhartige acceptatie door de meer behoudende kranten en hun lezers. Bij de liberale kranten is de hooggespannen verwachting van de parlementaire toekomst opvallend. Het blijkt dat de discussie over continuïteit en legitimiteit zo oud is als de herziening zelf.

De geschiedschrijving over de Tweede Kamer rond 1848 doorloopt een aantal stadia. In de eerste decennia gaat het vooral om de vraag wie de politieke eigenaars zijn van de herziene grondwet. Zijn dat de liberalen of is de herziening het product van de Nederlandse geschiedenis en dus aller eigendom? Het is de discussie tussen Boissevain aan de ene en critici als De Bosch Kemper, Vreede, Opzoomer en W. van Goltstein (een neef van het Kamerlid J.K. van Goltstein) aan de andere kant. Rond 1880 speelt die vraag niet meer: de grondwet van 1848 is het hart van de Nederlandse constitutie geworden. De staatsrechtgeleerden J. Heemskerk Azn., Buijs, Sybenga en De Savornin Lohman schrijven lijvige standaardwerken en De Bosch Kemper en W.J. van Welderen Rengers wijden er hun parlementaire geschiedenissen aan. Voor en na de eeuwwisseling wordt het verhaal historisch ingebed door de handboekauteurs Blok, De Bruyne, Gosses met Japikse en J. en A. Romein. Het is dan geschiedenis geworden, waarover verschillende monografieën en biografieën verschenen zijn, totdat het in 1948 tijd is voor het eeuwfeest in de vorm van de bundel onder redactie van Valkhoff. In de decennia erna verschijnt twee keer een *Algemene Geschiedenis van Nederland* met in beide versies een grondige terugblik op de periode rond 1848. Meerdere monografieën variëren daarop of dragen nieuwe thema's aan. Hoewel de aandacht voor de negentiende eeuw nooit verdwenen is, is er vanaf het boek van Stuurman, *Wacht op onze daden*, duidelijk sprake van hernieuwde belangstelling voor de politieke geschiedenis en dient een nieuwe benadering zich aan in het onderzoek naar de politiek cultuur.

De discussie over de eigendomsrechten op de herziening dateert van 1848. Zij wordt eerst gevoerd in de dagbladen, maar al spoedig ook in de Kamer. Tijdens het debat over het eerste adres van antwoord op de troonrede in 1849 stelt Donker Curtius in een amendement voor om de herziening een gezamenlijk product van de koning én de Staten-Generaal te laten zijn. Naar

⁶⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 10 november 1848.

zijn smaak suggereert de oorspronkelijke tekst van Thorbecke dat zij alleen van de koning – en daarmee van de staatscommissie – afkomstig zou zijn.⁶⁹

Duymaer van Twist en Van Goltstein zijn twee van de meest prominente Kamerleden die, als de situatie zich er voor leent, steeds opnieuw benadrukken dat de grondwet dateert van 1814, met de erkenning dat die in 1848 tot volledige ontwikkeling gekomen is.⁷⁰ Deze overtuiging deelt ook De Bosch Kemper en is omstandig te lezen in W. van Goltstein, *Nederland tegenover de constitutionele beweging onzer eeuw*.⁷¹

Boissevain is het daarentegen in zijn *De Grondwet opgehelderd door eene aanteekening* van harte eens met de liberale interpretatie van de gebeurtenissen. Hij beschrijft in de inleiding uitvoerig en informatief de grondwetsgeschiedenis tot dat moment. Daarbij legt hij sterk de nadruk op de tegenstelling tussen de conservatieve regering en de Kamer aan de ene kant tegenover de liberale burgerij, voor wie 1848 ‘de voldoening [was] aan lang gekoesterde wenschen, de bevrediging van eischen, die, sedert eene reeks van jaren, zich hadden geopenbaard, en vaste vormen hadden aangenomen’. Regering en Kamer hebben zich volgens hem op 26 september 1843, tijdens de presentatie van Van Halls eerste begroting, verkocht aan het conservatisme. Van Hall constateerde toen dat volgens hem de Kamer zich hechtte aan behoudende beginselen. ‘Die verklaring (...) was inderdaad een keerpunt in onze parlementaire geschiedenis, en van dat tijdstip dagteekent meer bepaaldelijk het stelsel van het Behoud, droeviger herinnering’.⁷² Nederland heeft zijn liberale grondwet, die in aanleg ‘eene tweede uitgave van de voorstellen van 1844’ is, te danken aan de liberalen en hun aanvoerder Thorbecke, de politieke voorhoede van de burgerij.⁷³

Als Heemskerk, Buijs, De Savornin en Sybenga hun studies publiceren, is die fase ruimschoots voorbij. Dat is goed te merken aan de manier waarop Heemskerk in zijn *De Praktijk onzer Grondwet*, over 1848 schrijft.⁷⁴ De herziene grondwet streefde naar ‘het behoud van (...) het hoofdbeginsel: het constitutionneele koningschap’ vanuit ‘bezadigden vooruitgang en ware vrijheid’. Dat hij geen adept van Thorbecke is, is te lezen in zijn weergave van 1848: directe verkiezingen (blijkbaar het belangrijkste – nog steeds) waren een proef waaraan men zich ‘niet wel kon onttrekken’ maar de Tweede Kamer nam de kroon in bescherming door vast te houden aan een indirect gekozen Eerste Kamer.⁷⁵ Heemskerk gaat niet in op de vraag of de Tweede Kamer nieuw is, in plaats daarvan gaat hij nauwkeurig na

⁶⁹ Zie deel III, hoofdstuk 1.

⁷⁰ Zie het debat rond het adres van antwoord op 15 en 16 oktober 1850 in deel III. Groen van Prinsterer is het hier mee eens, maar zijn motivering gaat verder en is antirevolutionair gekleurd.

⁷¹ De Jong, *Conservatieven*, 42. De Bosch Kemper besteedt in de inleiding van *Staatsregt*, 11-24, veel pagina’s aan de toelichting van het nationale karakter van de grondwet.

⁷² Boissevain, *De Grondwet opgehelderd door eene aanteekening*, 3, 4 en 27.

⁷³ *Ibidem*, 37.

⁷⁴ *De Praktijk onzer Grondwet* verschijnt in 1881.

⁷⁵ Donner typeert hem als de ‘conservatieve staatsman’ die vanuit de praktijk de beperkingen van de grondwet op scherpzinnige wijze onder handen neemt. ‘Grondwetsstudie’, 329-330. Soortgelijke opvatting bij De Bosch Kemper, *Staatsregt*, 436.

hoe de nieuw verworven rechten hebben gefunctioneerd.⁷⁶ Hij is ronduit kritisch over de werking van het kiesstelsel en vooral over de kiesrechtgeografie die er het gevolg van is.⁷⁷

Tijdens de behandeling van de artikelen over de Tweede Kamer is Heemskerk positief over het recht van amendement en van initiatief, maar hij plaatst die wel in de traditie vanaf 1815. Daar tegenover is hij sceptisch over het onbepaalde recht van interpellatie. Ook in de zoektocht naar de juiste behandeling van de ingediende ontwerpen door de afdelingen ziet Heemskerk geen ontwikkeling of groei van de Kamer. Als voorbeeld dient de proefneming met de zelfstandige rapporteurs in 1851 die tot een halfslachtige invoering leidt; een mening die door Buijs wordt gedeeld.

Heemskerk verbindt 1848 met de Nederlandse traditie door het behoud van het constitutionele koningschap centraal te stellen en hij noemt de proefneming met de directe verkiezingen het meest riskante onderdeel, een experiment dat redelijk goed afgelopen is. Dat geldt niet voor de kwalijkste uitwas van de kieswet, de kiesrechtgeografie die een belangrijke reden is voor een nieuwe herziening. Hij ziet wel degelijk dat de betrokkenheid bij de politiek enorm toegenomen is.

Buijs daarentegen is in zijn *De Grondwet*, dat vanaf 1883 verschijnt, een aanhanger van het thorbeckiaanse liberalisme in zijn omschrijving van het parlement:

‘Al die verschillende inzichten in hunne bonte verscheidenheid in één brandpunt samen te voegen, opdat zij daar, onderling strijdende over de beste middelen om het door allen gewilde doel te verwezenlijken, eindelijk den juisten weg vinden, welke naar dat doel henenleidt, ziedaar de natuurlijke roeping van de moderne volksvertegenwoordiging’.⁷⁸

Het is ook af te lezen uit zijn waardering voor de invoering van het directe kiesrecht in 1848 die hij ‘een schitterende overwinning’ noemt op ‘ouderen van dagen en de voorstanders van eene voorzichtige staatkunde’.⁷⁹ Daarmee is de Staten-Generaal ‘zoveel mogelijk tot een zuiver orgaan (...) van het Nederlandsche volk’ gemaakt. Deze liberale preoccupatie bepaalt en beperkt eveneens zijn kijk op de Kamer van voor 1848: toen was het ‘eenvoudig te doen om de goed- of afkeuring van wetsontwerpen (...). Voor het zuiver lijdelijk aandeel in de wetgeving, dat de vergadering vroeger door haar recht van veto uitoefende, is een werkdadig aandeel in de plaats gekomen’.⁸⁰ Deze opvatting is duurzaam gebleken.

⁷⁶ In zijn *Inleiding*, 3-5, bespreekt Heemskerk de argumenten die in het politieke debat aangevoerd worden voor een herziening: het kiesrecht, de defensie en de troonopvolging.

⁷⁷ Dit is een fundamentele en wijdverbreide klacht in die tijd. Twee voorbeelden: in het voorwoord van het postuum verschenen deel V van De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland*, noemt zijn zoon het ‘een der grootste gebreken in onze grondwet’. Ook Sybenga, *De grondwet van 1887*, is minstens zo streng: de koppeling tussen kiesrecht en directe belastingen noemt hij ‘het meest vitieus’ en verderop ‘eene verontreiniging’, 143-144. Het is opmerkelijk dat Van Welderen Rengers, als Kamerlid een betrokken tijdgenoot, schrijft dat de kieswet van Thorbecke ‘ruim vijf-en-dertig jaren lang den regelmatigen weg afgebakend [heeft] langs welken zich tegen de wil des volks bij de keuze zijner vertegenwoordigers kenbaar maakt’. *Schets*, 35.

⁷⁸ Buijs, *Grondwet I*, 373-374. Turpijn heeft voor zijn *Mannen van gezag* geen gebruik gemaakt van dit standaardwerk.

⁷⁹ Buijs, *Grondwet I*, 415.

⁸⁰ *Ibidem*, 597-598

Het onmiskenbare liberalisme van Buijs maakt hem echter niet blind voor evidente tekortkomingen van de herziening. De grootste is de periodiek verplichte herindeling van de kiesdistricten: ‘In onze geheele kieswetgeving komt toch geene bepaling voor zoo heilloos en verderfelijk als juist die, welke deze herhaalde herzieningen voorschrijft’.⁸¹

Over het functioneren van de Tweede Kamer is Buijs redelijk tevreden: de toegekende rechten worden besproken met slechts hier en daar een kleine kanttekening. Bij de behandeling van artikel 105 – over de indiening van wetsontwerpen bij de Tweede Kamer – komt hij en passant met fundamentele kritiek op de ‘langgerekte en niet altijd belangwekkende vergaderingen’ die een ongezonde atmosfeer creëren ‘waarin de ernst kwalijk gedijt, maar het veelsoortige parlementaire onkruid welig opschiet’. Het is in zijn ogen ‘de hoofdoorzaak van die verbastering van het parlementaire leven’ die in ons land zichtbaar is.⁸²

Buijs ervaart 1848 duidelijk als een breuk. Ondanks het feit dat Donner in 1948 zijn ‘ongewone kennis van de parlementaire geschiedenis’ roemt, is die constatering niet gebaseerd op groot inzicht in het functioneren van de Kamer voor 1848.⁸³

De Savornin Lohman benadert de grondwet anders dan Heemskerk en Buijs. *Onze constitutie*, verschenen in 1901, bestaat uit twee delen: *De overheid* en *De onderdanen*. De schrijver beoordeelt 1848 vanuit een christelijk-historisch geïnterpreteerde tegenstelling tussen overheid en onderdanen. Anders dan Thorbecke, die de grondwet een uitdrukking wil laten zijn van de geest van de tijd, is De Savornin Lohman ervan overtuigd dat de staatsinstellingen, en daarmee de grondwet, in overeenstemming behoren te zijn met de geschiedenis.⁸⁴ Vandaar ook zijn groeniamse kritiek op de liberale opvatting die de (herziene) grondwet ziet als een opdracht tot ontwikkeling en opvoeding van overheid en volk.⁸⁵ Daarmee wordt 1848 in een veel breder verband geplaatst dan bijvoorbeeld Heemskerk en anderen hebben gedaan. Een breuk of een cesuur is dan niet te verwachten. In zijn kort overzicht van de geschreven constituties worden 1840 en 1848 in samenhang genoemd. ‘Hoewel de wijzigingen [van 1840] niet zoo onbeduidend zijn als vaak wordt beweerd’, krijgen die hun verdere uitwerking in 1848: ‘toen toch is in veel ruimere mate (...) de verantwoordelijkheid der Ministers aan de Staten-Generaal ingevoerd en is aan de Tweede Kamer het recht van amendement gegeven’.⁸⁶ De Savornin Lohman heeft, veel meer dan Buijs, oog voor de oude Kamer. ‘Ook vroeger werd wel eens een amendement ingediend, doch de regeering besliste of het in de wet zou komen’.⁸⁷

⁸¹ *Ibidem*, 435. Deze woordenrijke schrijver, die barokke uitdrukkingen niet schuwt, maakt zelfs de toekomst van het constitutionele stelsel afhankelijk van de noodzakelijke hervorming.

⁸² *Ibidem*, 591-592. Deze constatering verschilt fundamenteel van het beeld van Turpijn die schrijft dat het parlement in 1887 uitgegroeid was ‘tot het belangrijkste instituut waar politiek werd gemaakt’, *Mannen van gezag*, 12.

⁸³ Donner, ‘Grondwetsstudie’, 330.

⁸⁴ De Savornin Lohman, *Onze constitutie*, 28

⁸⁵ De grondwet is hierbij een ‘reglement (...) met de opdracht aan den wetgever om zich naar dat reglement te gedragen, het uit te pluizen en uit te werken, en zoo ons volk tot ontwikkeling te brengen’. *Ibidem*, 28.

⁸⁶ *Ibidem*, 59-60.

⁸⁷ *Ibidem*, 277.

De ontwikkeling van het kiesrecht wordt eveneens in dat grotere, historische kader geplaatst. Het indirecte kiesrecht is daarin niet alleen slecht, en het directe niet alleen goed: het geeft ‘aanleiding tot tal van willekeurige en partijdige regelingen’. De kwalijkste is ‘de beoefening der kiezers-cijferkunst’, zoals De Savornin Lohman de kiesrechtgeografie noemt.⁸⁸ Bij de behandeling van het functioneren van de Tweede Kamer zijn er weinig verschillen met Heemskerk en Buijs. Naast het recht van initiatief en amendement behandelt hij ook het recht van interpellatie en enquête. Verder krijgt het reglement van orde een kritische bespreking.

Heemskerk, Buijs en De Savornin Lohman kennen allen de praktijk; twee van hen als actief politicus. Het maakt de commentaren realistisch en onopgesmukt, zonder het besef dat er ergens rond de jaren tachtig een bepaalde fase in de parlementaire ontwikkeling bereikt zou zijn. Het is opvallend dat de opkomst van de politieke partijen, die volgens hedendaagse inzichten vanaf 1880 grote invloed uitoefenen op het parlementaire functioneren, alleen maar in de vierde druk en dan ook nog uitsluitend in de bijlage van *Onze constitutie* aan de orde komt. De Savornin Lohman ziet de partijen als een logisch uitvloeisel van de invoering van het algemeen kiesrecht (‘de laatste schrede op een reeds bijna ten einde toe geloopten weg’) en de evenredige vertegenwoordiging.⁸⁹ Bezwaren heeft hij niet, mits het algemeen belang niet uit het oog verloren wordt.⁹⁰

Deze schrijvers hebben langdurige invloed uitgeoefend op het de studie van het staatsrecht; het gezag van De Bosch Kemper met zijn *Geschiedenis van Nederland na 1830*, en Van Welderen Rengers met zijn *Schets* is bij generaties van historici, zo mogelijk, nog groter.⁹¹ Dit hebben zij vooral te danken aan de manier waarop zij belangrijke gedeeltes van de *Handelingen* hebben geïntegreerd in hun studies.⁹² Samen bestrijken zij met hun boeken het grootste deel van de negentiende eeuw: De Bosch Kemper tot 1848, Van Welderen Rengers neemt de eeuw vanaf 1849 voor zijn rekening.⁹³

De Bosch Kempers veelvuldige gebruik van de *Handelingen* voorkomt dat hij van de Kamer voor 1848 een cliché maakt. Alle grote conflicten tussen Kamer en regering komen aan de orde en dat doet de leden recht: de botsing van 1839 over de begroting en de gevraagde leningen, de herziening van een jaar later, de *tour de force* van Van Hall in 1844 om de

⁸⁸ *Ibidem*, 387-390.

⁸⁹ *Ibidem*, 501-503.

⁹⁰ Van Koetsveld voegt zich met zijn *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen* helemaal in deze traditie. Dit boek is een fraai voorbeeld van een auteur die in staat is aan de hand van De Bosch Kemper, De Bruijne en Van Welderen Rengers een eigen interpretatie te geven van de politieke geschiedenis van de negentiende eeuw. Zo beschrijft hij het negenmannenvoorstel vanuit de effecten die het voorstel had op de samenhang van de liberale partij. De herziening plaatst Van Koetsveld in hetzelfde licht: ‘Sedert 1848 ligt het zwaartepunt der politieke geschiedenis van Nederland in het parlement, en daar wordt de gang dier geschiedenis beheerscht door de kracht en de verhoudingen der verschillende partijen. (...) Het is dus niet te veel gezegd zoo wij beweren dat na het jaar 1848 (...) onze politieke geschiedenis nagenoeg geheel en al wordt een parlementaire geschiedenis, en dus grootendeels gaat samenvallen met eene geschiedenis der politieke partijen’. 287

⁹¹ De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830. Met aantekeningen en onuitgegeven stukken*, verschenen van 1873 tot 1882, en Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland 1849-1891*, met een tweede herziene druk in 1905.

⁹² Aerts, ‘Nationale beginselen’, 584-585.

⁹³ Het verlost Turpijn tot de opmerking dat ‘gezaghebbende en beroemde historici als Pieter Geyl, Johan Huizinga, Jan en Annie Romein en Ernst Kossmann (...) liever Van Welderen dan de *Handelingen*’ lezen. *Mannen van gezag*, 15.

financiën gesaneerd te krijgen en de provocatie van de negenmannen; het wordt steeds uitvoerig vanuit de *Handelingen* verteld en becommentarieerd. Bovendien maakt De Bosch Kemper duidelijk dat de weigering om het negenmannenvoorstel in behandeling te nemen niet het einde betekent van de constitutionele discussie. Nauwkeurig doet hij verslag van het steekspel tussen de koning en de Kamer over de noodzaak van een herziening. Ook de discussie in de pers krijgt volop aandacht, waarbij de auteur zijn eigen bijdrage aan dat debat niet onbenoemd laat.⁹⁴

De directe verkiezingen van 1848 krijgen bij De Bosch Kemper een belangrijke plaats. In zijn bespreking van publicaties die over de op stapel staande herziening verschenen zijn – vier pagina's heeft hij nodig om zijn eigen *Volkswil en volksbelang* te citeren en toe te lichten, – is de strekking duidelijk: van directe verkiezingen is alleen maar narigheid te wachten. 'In het stelsel van regtstreeksche verkiezingen, (...) ligt de eerste schrede tot eene gewelddadige omverwerping van alle gezag', omdat de gekozenen totaal afhankelijk zijn van de kiezers en er dus van de ministeriële verantwoordelijkheid niets terechtkomt.⁹⁵ Bij een volgende ronde van besprekingen van verschenen brochures toont hij vooral aan dat 'het Nederlandsche volk zich niet bij verrassing eene grondwet liet opdringen'.⁹⁶

De Bosch Kemper heeft wel ruime waardering voor de wijzigingen die de Tweede Kamer aangebracht heeft in de regeringsvoorstellen. Ze betreffen de hierboven genoemde onderwerpen en de verkiezing van de Eerste Kamer die het evenwicht tussen de staatsmachten moet garanderen. Daarmee is een liberaal voorstel opgewaardeerd tot een Nederlandse grondwet.

Voor Van Welderen Rengers is 1849 (het beginjaar van zijn boek) onmiskenbaar het begin van een nieuw tijdperk. In zijn *Voorrede* uit 1891 blikt hij weemoedig terug op de eerste jaren na de grondwetsherziening, waarin die *rechten en vrijheden* verkregen werden, die de *beste waarborgen* opleverden voor 'een uitnemende regeringsvorm'.

In het slothoofdstuk over de werking van het constitutionele stelsel, werkt hij dit verder uit als hij 1848 samenvat in een vernieuwd koninklijk gezag, een parlement dat een echte volksvertegenwoordiging geworden is en een nieuwe betrokkenheid van de burgers bij het openbare bestuur. De problemen die al spoedig opdoemen, hebben niet te maken met een onwennig parlement, maar met een koninklijk gezag dat uit gebrek aan ervaring teveel ruimte gelaten is. De Aprilbeweging van 1853 is het bewijs van deze constitutionele onvolwassenheid die volgens de schrijver tot 1868 heeft geduurd.⁹⁷

⁹⁴ De Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland V*, 80. Zie ook: deel II, hoofdstuk 3.

⁹⁵ De Bosch Kemper, *Volkswil en volksbelang*, 25. Zijn verklaring is: 'De wil van het Volk is geheel onbepaald; het wil rustig en welvarend leven, veel verdienen en weinig belasting betalen. Het wil regt en gerechtigheid en zoo min mogelijk belemmeringen'. In zijn *Handleiding tot de kennis van het Nederlandsche staatsregt en staatsbestuur*, 177 is hij wat genuanceerder over het directe kiesrecht. Het is daar een 'staatsburgerlijke verplichting' om in het algemeen belang mee te werken tot de keuze van goede volksvertegenwoordigers om verderop de nadelen nog eens op te sommen. 437.

⁹⁶ De Bosch Kemper, *Geschiedenis V*, 358-361.

⁹⁷ Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis*, 420-424.

Van Welderen Rengers constateert een groot verschil in het optreden van de Kamer voor en na 1848. Voor die tijd is zij meer ‘een gezellige club van EdelMogende Heeren, dan eene van hare controleerende roeping bewuste volksvertegenwoordiging’.⁹⁸ Zij heeft in 1849 moeten wennen aan het feit dat alle wensen ingewilligd zijn.⁹⁹ Een rommelig debat over de toelating van de nieuwe leden en een lange discussie over het ontwerpadres van antwoord op de troonrede zijn er het gevolg van. De beschrijving van 1849 is volledig liberaal: Donker Curtius en De Kempenaer krijgen de schuld van de snelle aftocht van het ministerie. Zij hebben de wetsontwerpen aanvankelijk op ‘luchtige wijze (...) uiteengezet’, en zij sloegen ‘niet zelden een hooghartige, ja zelfs bitsen toon’ aan.¹⁰⁰

Het jaar 1898 zou een uitgelezen moment kunnen zijn om 1848 bewust en met de noodzakelijke distantie te evalueren. Het is volgens Kossmann een tijd van synthese met een duidelijke behoefte aan nationalistisch getoonzette saamhorigheid.¹⁰¹ De inhuldiging van de jonge koningin Wilhelmina past daar naadloos bij. Het nationalistische sentiment is een uitstekende voedingsbodem voor zelfvoldane overzichtsstudies en -bundels; het is ook een gunstige omstandigheid voor Blok die met zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* een traditie inluidt van goed gedocumenteerde en vertelde overzichtswerken.

De min of meer officiële herdenkingsbundel is het gedenkboek van *Het Nieuws van den Dag, Eene halve eeuw 1848-1898*.¹⁰² De bijdrage van Geertsema over de volksvertegenwoordiging is onversneden liberaal, maar dan van een eind negentiende-eeuwse stempel. Hij plaatst eerst de herziening van 1848 in de lijn van 1815 en 1840, om vervolgens te constateren dat het een vernieuwing is van het verbond tussen vorst en volk dat bij de inhuldiging van de koningin een nieuw hoogtepunt beleeft. De parlementaire geschiedenis ‘krijgt voor ons eerst waarde met November 1849’ bij het aantreden van het ministerie-Thorbecke. Het draait niet om de Kamer maar om Thorbecke als minister.¹⁰³ Die geringe distantie kenmerkt ook de herdenkingsrede van J. Draaijer uit 1913.¹⁰⁴ De geschiedenis van de laatste 100 jaar is politieke geschiedenis of, beter nog, grondwetsgeschiedenis. Opnieuw krijgt 1848 het volle pond: dan pas begint het echt.

In handen van historici als Blok, De Bruyne en Gosses, de laatste twee allebei met steun van Japikse, en J. en A. Romein wordt de herziening 1848 veel meer geplaatst in de context

⁹⁸ *Ibidem*, 420.

⁹⁹ *Ibidem*, 4-5.

¹⁰⁰ *Ibidem*, 20-21.

¹⁰¹ Kossmann, *De Lage Landen*, 331-332.

¹⁰² Van Sas en Te Velde merken terecht op dat het boek wel de ondertitel draagt van *Nederland onder de regeering van koning Willem den Derde en het regentschap van koningin Emma*, maar dat het begin samenvalt met de herziening van 1848, ‘De eeuw van de Grondwet’, 18.

¹⁰³ Geertsema, ‘De volksvertegenwoordiging’, 62-63. De schrijver sluit naar eigen zeggen nauw aan bij Van Welderen Rengers die hij in zijn eerste voetnoot met dankbaarheid noemt.

¹⁰⁴ J. Draaijer, *Een jubileerende wet: de geschiedenis en beteekenis onzer grondwet: een bijdrage tot de viering van het eeuwfeest onzer onafhankelijkheid*.

van de tijd.¹⁰⁵ De grondwet is inderdaad nationaal eigendom geworden en de grote herziening is organisch onderdeel van de negentiende-eeuwse geschiedenis. Die wordt niet onderschat, maar door die inbedding is zij evenmin een complete verrassing, een geschenk van elders of een koekoeksei.

Blok heeft als een van de eerste handboekauteurs een open oog voor de toenemende onafhankelijkheid van de Tweede Kamer in de periode voorafgaand aan 1848. Hij interpreteert de weigering van de Kamer om het negenmannenvoorstel in behandeling te nemen niet als een keuze voor volgzaamheid en apathie, wat het later bij Gosses en Japikse opnieuw het geval zal zijn.¹⁰⁶ Blok voert hiervoor het voortdurende pleidooi van de 27 leden rond de toenmalige voorzitter Bruce en Duymaer van Twist voor herziening bij de koning aan als bewijs. Ook de gespannen verhouding tussen Kamer en regering in de periode 1845-1848 is bepaald geen toonbeeld van volgzaamheid.

In zijn uitvoerige en leesbare relaas over de gebeurtenissen in 1848 is wel duidelijk de stem van De Bosch Kemper te herkennen, want ook Blok onderstreept de invloed van de Tweede Kamer op de definitieve tekst van de herziene grondwet.

J. en A. Romein hebben een eigen, afwijkende interpretatie van 1848. Thorbecke krijgt het verwijt dat hij het algemeen kiesrecht verloochend heeft, hoewel hij zich bewust was van de onvermijdelijkheid ervan. Dit kiesrecht verdwijnt zelfs ver op achtergrond door het censuskiesrecht in de grondwet te verankeren.¹⁰⁷

De Bruijne en Japikse beginnen hun handboek met de gebeurtenissen van 1848. Hun perceptie van de nieuwe Tweede Kamer is alweer haast een echo van het verhaal van Van Welderen Rengers. Er zijn, naast ‘oudgedienden, vergrijsd in den parlementairen strijd’ veel nieuwe, jonge leden, ‘begeerig zich in het staatkundig leven te onderscheiden en de nieuwe Grondwet tot het aanvangspunt van een nieuwe aera van staatkundige vrijheid’ te maken.¹⁰⁸ Dit is het thema waarop de verschillende auteurs variëren, hoewel niemand spreekt over de uitvinding van een nieuwe Kamer.

In de eerste helft van de 20^e eeuw verschijnen meerdere studies over Van Hall en Thorbecke, twee hoofdrolspelers rond 1848. Die studies hebben niet het functioneren van de Tweede Kamer als onderwerp, maar tussen de regels door valt goed op te maken welke rol de Kamer toegedicht wordt.

¹⁰⁵ P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk. Deel IV*; J.A. de Bruijne, en N. Japikse, *Staatkundige geschiedenis van Nederland in onzen tijd. Dl. 1: 1848-1853*; I.H. Gosses, en N. Japikse, *Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland*, en J. en A. Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen III. Van de 17e tot de 19e eeuw*, resp. verschenen in 1907, vanaf 1912, tussen 1891 en 1918, en in 1940.

¹⁰⁶ Gosses en Japikse, *Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland*, 807: de meerderheid van de Kamer ‘wenschte in werkelijkheid in hoofdzaak het behoud van den bestaanden toestand. (...) De loop der Europeesche gebeurtenissen achterhaalde in 1848 den langzamen tred der heeren in Den Haag’.

¹⁰⁷ J. en A. Romein, *Erflaters*, 518-519.

¹⁰⁸ De Bruijne en Japikse, *Staatkundige geschiedenis van Nederland*, 23.

In 1904 publiceert Gleichmann, via zijn vrouw geparenteerd aan de familie van zijn hoofdpersoon, *Mr. F.A. van Hall als minister*.¹⁰⁹ Het boek is een rehabilitatie van Van Hall, de *bête noire* van de negentiende eeuwse politieke geschiedenis. Suttorp doet dit in 1932 uitgebreider met zijn dissertatie *F.A. van Hall en zijn constitutioneele beginselen*.¹¹⁰ De tussenliggende publicaties van Colenbrander breken echter weer af wat Gleichmann heeft willen bouwen.¹¹¹

Zowel Gleichmann als Suttorp proberen de werkelijkheid te schetsen tegenover het beeld van opportunisme en beginselloosheid dat de politicus vanaf zijn eerste optreden als minister tot in de 21^e eeuw achtervolgt. Bij Gleichmann staat de minister centraal die beter tot zijn recht komt tegenover een mondige en gevarieerde Kamer. De behandeling van de financiële wetsvoorstellen in 1844 wordt dan ook beschreven als een hoogtepunt in de parlementaire geschiedenis. De schrijver laat zien dat hij goed op de hoogte is van de gang van zaken bij de totstandkoming van een wet; van *dédain* of achteloze onderschatting van de Kamer is geen sprake. De gevolgen van de herziening van 1848 op de omgang van de Kamer met de regering komt niet aan de orde.

Suttorp richt zich meer op de analyse van Van Hall als politicus. Hij is en blijft de gematigde liberaal die zich, onder druk van de omstandigheden, wel tijdelijk aanpast aan de situatie maar niet wezenlijk van mening verandert. Als minister is Van Hall bereid om zich tijdens de jaren veertig vergaand te schikken naar de opvattingen van de koning. Het komt echter tot een breuk in 1847 omdat op dat moment de grens bereikt is. Van Hall is een principieel en vasthoudend voorstander van gematigde vooruitgang, waarvoor van tijd tot tijd een grondwetsherziening nodig is, maar dan zonder omslachtige voorschriften om die tot stand te brengen. Als de koning bij herhaling weigert om een vereenvoudigde procedure op te nemen in de aangekondigde herziening, neemt Van Hall 19 december 1847 ontslag.¹¹²

Bij Suttorp is er alleen belangstelling voor de Tweede Kamer als die de opvattingen of het optreden van Van Hall raken. Dat is het geval in 1848. Volgens de auteur mengt hij zich onder de pseudoniem Olivarius actief in het debat over de herziening. Hij bepleit daarin het evenwicht tussen het monarchale, het democratische en het aristocratische beginsel. Vergaande versterking van de positie van de Tweede Kamer, die hij in gematigde vorm eerder ook al had bepleit, vindt hij alleen aanvaardbaar bij gelijke versterking van de koninklijke macht. Als lid van de dubbele Kamer constateert hij dat die met een indirect gekozen Eerste Kamer uit de hoogst aangeslagenen in de directe belastingen gerealiseerd is. Hij schaart zich

¹⁰⁹ Het is een bundeling van een aantal artikelen uit *De Gids* die tussen 1896 en 1903 gepubliceerd zijn.

¹¹⁰ Deze pogingen zijn niet gelukt. Het klassiek-negatieve beeld is zo hardnekkig gebleken dat J.Th.J. van den Berg in zijn recensie van *Mannen van gezag* Turpijn het verwijt doet, helemaal in de traditie van de liberale geschiedschrijving, het valse beeld van Van Hall te blijven koesteren. *De Volkskrant*, 15 februari 2008.

¹¹¹ H.T. Colenbrander, 'Floris Adriaan van Hall', in zijn: *Historie en leven*. deel III. De recensent zegt (in 1904) waardering te hebben voor de prestaties van de minister, maar citeert al in de eerste alinea Thorbeckes vileine typering van Van Hall's buigzame politiek. Ook in '1848' herhaalt hij een jaar later deze kritisch-negatieve benadering van Van Hall.

¹¹² Suttorp, *F.A. van Hall en zijn constitutioneele beginselen*, 71-72.

achter prominente Kamerleden als Van Goltstein. Zij zien de herziening als een nationale prestatie die wortelt in de Nederlandse geschiedenis.

Suttorp is goed doordrongen van de grote veranderingen ten gevolge van 1848; de voormalige minister voelt zich in de vernieuwde Tweede Kamer niet erg op zijn plaats. De dominante aanwezigheid van Thorbecke, de liberale meerderheid en de betrekkelijke anonimiteit als Kamerlid passen slecht bij iemand die liever minister dan volksvertegenwoordiger is.

Colenbrander is in '1848' en in *Willem II* nauw verwant aan de liberale traditie, hoewel hem dat niet weerhoudt om De Bosch Kemper veelvuldig aan te halen. Hij neemt echter diens kritische benadering van Thorbecke niet over. Die krijgt van Colenbrander een 'in Duitsland geschoolde geest [die] niet voldaan [bleef] bij de simpele herhaling – waarin Luzac en Donker zich trachten te vermeien (...). *Zijn* vrijmachtigheid zocht eigen oplossingen'.¹¹³ Complementair aan deze verering is Colenbranders afkeer van Van Hall. Als de minister in december 1847 zijn ontslag neemt, wijkt hij af van de interpretatie van Suttorp die hij overigens trouw volgt. Colenbrander geeft op dat punt de voorkeur aan Van Rappard die opmerkt: 'Van Hall stelt er belang in, zich gaaf voor een volgende tijdvak te bewaren', en aan De Kempenaer die aan Luzac schrijft: 'De Koning wil van een boven-Koning niet hooren'. Zijn conclusie is niet zonder leedvermaak: 'in 1848 zou van Hall een dergelijke plaats aan een man van nóg hooger energie dan de zijne moeten inruimen'.¹¹⁴

De Bosch Kemper behoedt Colenbrander voor al te grote eenzijdigheid. Hij onderkent op grond van de *Geschiedenis van Nederland* een invloedrijke 'centrumspartij' die, onder leiding van Duymaer van Twist en Bruce, die een strikt parlementair toezicht voorstond op de overheidsfinanciën. Ook heeft hij oog voor het zelfstandig optreden van de Kamers in 1848: 'zij hebben belangrijke wijzigingen verkregen', zoals de bescherming van het openbaar onderwijs en de verkiezing van de leden van de Eerste Kamer.

Bij Brugmans, Hans en Verkade staat Thorbecke in hoge achting al verschillen de drie studies onderling aanzienlijk.¹¹⁵ Het boek van Brugmans besteedt de meeste aandacht aan het politieke optreden van Thorbecke, mede omdat de geconstateerde tegenstelling tussen geleerde en staatsman zich in de jaren veertig oplost ten gunste van de staatsman. De aandacht voor de hoofdpersoon leidt voor de jaren veertig tot een clichématige weergave van de verhouding tussen de ministers en de Kamers. 'De ministers van voor 1848 waren echter niets anders dan dienaren van de Kroon, hoge ambtenaren zonder politieke verantwoordelijkheid'.¹¹⁶ De Kamer zelf komt er niet best vanaf. Bij de indiening van het negenmannenvoorstel overheerste 'vaderlandsche bedachtzaamheid, vermengd met een

¹¹³ Colenbrander, *Willem II*, 150-151.

¹¹⁴ *Ibidem*, 184.

¹¹⁵ I.J. Brugmans, *Thorbecke*; D. Hans, *Thorbecke*, (allebei verschenen in 1932) en W. Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke 1798-1872*, dat in 1935 verschijnt. Een iets latere studie is van K.H. Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke. Een historisch-critische studie*, die in 1949 verschijnt. De rij is moeiteloos uit te breiden.

¹¹⁶ Brugmans, *Thorbecke*, 71.

misplaatste deferentie voor den koning'. Na een afwijzende reactie van de regering was 'het pleit bij de angstvallige en zwaartillende kamer beslist. Met 34 tegen 21 stemmen' werd het niet verworpen maar terzijde gelegd.¹¹⁷

Hans is veel stelliger. Met enige wellust citeert hij Potgieter om de dieptreurige toestand in Nederland tijdens de jaren '40 te typeren. Dit kenmerkt de werkwijze van de auteur. De keuze van de citaten en het eigen woordgebruik dienen vooral om de grootheid van Thorbecke te onderstrepen en de zwakheid en valsheid van zijn tegenstanders te benadrukken. Ter adstructie citeert Hans de bekende uitspraak van Thorbecke: 'Vanwaar ontleent gij de lijst der Nederlandsche beginselen? Uit herinnering? Met herinneringen regeert men zoo min, als men den honger stilt met den maaltijd van gisteren'.¹¹⁸

Brugmans beschrijft 1848 gedetailleerd, maar de behandeling in de Tweede Kamer komt niet aan bod. Het spreekt vanzelf dat Hans, met het nodige misbaar, verslag doet van de manoeuvre om Thorbecke buiten het kabinet te houden: 'is het geen stukje tragiek, dat deze laatste phase volstreden werd – zónder hem?'¹¹⁹ Het ministerie De Kempenaer-Donker Curtius brengt het er bekaaid vanaf bij Brugmans: het ontbreekt aan 'vormkracht', terwijl Hans vooral oog heeft voor zijn hoofdpersoon, 'onder wiens leiding in luttele maanden tijd aan de Regeering slag op slag werd toegebracht'.¹²⁰ Het eerste kabinet onder leiding van Thorbecke komt bij beiden min of meer uitvoerig aan de orde met heel veel aandacht voor de organieke wetten. De Kamer moet het doen met een enkele mededeling over het oppositionele gedrag van Groen van Prinsterer.

Verkade, die zijn boek in 1935 publiceert, kiest voor een heel andere benadering. De verwarring over de opkomst van het nationaal-socialisme klinkt door in zijn eerste hoofdstuk. Hij bepleit een 'hernieuwde studie van de beginselen der richtinggevende leidlieden van de verschillende politieke stromingen', te beginnen bij Thorbecke. Verkade wil zo een bijdrage leveren aan de verdediging van het parlementaire stelsel in de jaren dertig.¹²¹ De behandeling van de 'Liberale Monarchie met Volksvertegenwoordiging' is dan ook niet bedoeld om een nauwkeurige analyse te geven van het functioneren van de Tweede Kamer in de negentiende eeuw. De relatie tussen koning en ministers, de taken van de regering, het belang van de 'vrij gekozen Volksvertegenwoordiging' en de procedure rond de wetgeving worden uitvoerig behandeld en laten terloops iets van de soms weerbarstige dagelijkse praktijk zien.

Vriend en vijand is het erover eens dat Duymaer van Twist een van de meest vooraanstaande Kamerleden van zijn tijd is. Dat heeft hij niet alleen te danken aan zijn kwaliteiten, maar vooral aan het feit dat persoon en tijd (tot 1850) zo goed bij elkaar passen. De onafhankelijke, beheerste en deskundige Van Twist krijgt alle kans in een Kamer die

¹¹⁷ *Ibidem*, 74 en 77. Het beeld van de 'misplaatste deferentie' is het meest duurzaam gebleken. Zie bijvoorbeeld: Eskes, 'De Nederlandse houding', 76. Het is niet het enige geluid uit de jaren dertig. Verberne schrijft in zijn *Geschiedenis van Nederland*, 152, dat 'de Kamer geenszins de herziening als zodanig af[wees]. De feiten tonen zulks'.

¹¹⁸ Hans, *Thorbecke*, 84.

¹¹⁹ *Ibidem*, 111.

¹²⁰ *Ibidem*, 126.

¹²¹ Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolph Thorbecke*, 1.

onafhankelijkheid hoog in het vaandel heeft staan. Daarom verschaft de studie van J. Zwart, *A.J. Duymaer van Twist. Een historisch-liberaal staatsman 1809-1887*, veel inzicht in het functioneren van de Kamer voor 1848. Het feit dat Zwart veelvuldig gebruik maakt van de boeken van De Bosch Kemper, Blok, De Bruijne en Japikse en Van Welderen Rengers helpt er wel bij.¹²²

Zwart toont aan dat de financiële oppositie, de groeiende groep tussen de regeringsgetrouwe conservatieven en de radicaliserende liberalen, voor een belangrijk deel de politieke agenda in het vierde decennium bepaalt. Van Hall domineert tijdelijk het debat met zijn financiële wetten en de negenmannen doen dit met een voorstel tot herziening, maar in de jaren daaromheen zijn het Duymaer van Twist en zijn medestanders die voortdurend de druk opvoeren om de comptabiliteit blijvend beter te regelen. Dat betekent een deugdelijke begroting met alle inkomsten en uitgaven, een eind aan alle geheime fondsen en vooral een repressief parlementair toezicht op rechtmatigheid en doelmatigheid van de overheidsfinanciën. Het moet de regering en de koning onmogelijk gemaakt worden een zelfstandige, financiële politiek te voeren. Aangezien de grondwet niet voorziet in het noodzakelijke instrumentarium, is een spoedige herziening noodzakelijk. Het initiatief van Thorbecke *cum suis* komt wel aan deze wensen tegemoet, maar het gaat met de invoering van direct kiesrecht te ver.

Deze groep blijft, na het besluit het negenmannenvoorstel niet in behandeling te nemen, de noodzaak tot herziening links- en rechtsom onder de aandacht brengen. Als Bruce, een de belangrijkste politieke geestverwanten en Kamervoorzitter van 1845-1847, in die periode een voorstel tot herziening ontwerpt, doet hij dat met het oog op de nabije toekomst.¹²³ Zwart zit op sommige punten zo vast aan zijn bronnen dat hij die kritiekloos volgt. Zo concludeert hij gehoorzaam dat de periode van 1845-1847 politiek onvruchtbare jaren zijn geweest. Het onlogische resultaat van deze stilstand is de volledige breuk tussen regering en middenpartij die in 1847 manifest wordt tijdens de behandeling van de begroting en de kieswetten. ‘Heel diplomatiek schoof de verenigd optredende oppositie van liberalen en gematigden drie Kamerleden uit de middenpartij naar voren, Van Rosenthal, Van Goltstein en Van Twist, om de regering hun stelselmatige tegenstand aan te kondigen’.¹²⁴

Het heeft niet het gewenste resultaat opgeleverd. In maart 1848 beleeft deze oppositie heel kortstondig haar *finest hour* als zij op uitnodiging van de koning met een op het ontwerp van Bruce gebaseerd plan ontwerpt dat de steun krijgt van de ‘overgrote meerderheid’ van de Kamer. Maar één dag later benoemt de koning de uit louter liberalen bestaande staatscommissie en zijn de kansen verkeken. Zwart constateert een beetje zuur ‘dat in tijden van spanning de kleine maar aaneengesloten extreme groepen naar voren dringen, daar de grotere gematigde groepen een straffe organisatie en een doortastende leiding ontberen’.¹²⁵

¹²² Zwart prijst de informatieve waarde van de *Handelingen*, maar erkent twee alinea’s verder dat hij veel te danken heeft aan deze auteurs met nog een afzonderlijk compliment voor Blok, 4-5.

¹²³ *Ibidem*, 36-37.

¹²⁴ *Ibidem*, 49.

¹²⁵ *Ibidem*, 53.

Hij voegt weinig toe aan het al bekende beeld van de Kamer in 1848. De onzekerheid, de druk van de koning en de dreigende internationale omstandigheden zorgen voor een spoedige aanvaarding van wat de ‘overgrote meerderheid’ in maart zeker verworpen zou hebben. Hij ziet wel heel scherp de gevolgen voor de middenpartij. Haar streven naar een goed geregelde comptabiliteit is ingehaald door de volledige ministeriële verantwoordelijkheid. Dit betekent haar einde. ‘Een groter deel der oude middenpartij bewoog zich langzaam maar zeker de conservatieve kant uit. Een ander, kleiner deel oriënteerde zich meer naar de liberale kant, met behoud evenwel van haar zelfstandigheid’.¹²⁶

Over het functioneren van de direct gekozen Kamer meldt Zwart alleen dat de oude generatie van liberalen, die in 1848 het heft in handen genomen had, nu te maken krijgt met ‘de heetgebakerde, doctrinaire jongeren, die zich schaarden rond de uitgestoten Thorbecke’, die kil en superieur de vaderlandse politiek gaat beheersen.¹²⁷

Een charmant kenmerk van herdenkingsbundels is de waarschijnlijkheid dat scribenten elkaar tegenspreken. In Valkhoff, *Grondwet en maatschappij in Nederland 1848-1948* gebeurt dat in ruime mate. Scholten opent in ‘De maatschappelijke en politieke achtergrond’, met: ‘Eigenlijk speelt de buitenlandse invloed slechts een zeer ondergeschikte rol. In het binnenland was alles rijp geworden voor de wijziging in het staatsbestel’.¹²⁸ Twee bijdragen verder beweert Van der Goes bijna het tegenovergestelde: ‘De revolutie van 1848 is een internationaal feit geweest, en ook haar oorzaken waren internationaal’.¹²⁹ Iets verderop bekijkt Rüter het weer iets anders. Hij beweert, ‘dat het totstandkomen van deze grondwet toch min of meer heen aan een los geval [hangt] en dat haar voortbestaan allerminst zeker was’.¹³⁰ Het is een driestar die tot op heden herkenbaar blijft.

Jammer genoeg zijn de auteurs van de bundel veel minder uitgesproken over de Tweede Kamer. Voor Scholten is de opkomende burgerij de dragende kracht achter de gebeurtenissen, terwijl Verberne 1848 belicht vanuit de politieke stromingen waarin de indeling van Zwart duidelijk te herkennen is.¹³¹ De inhoud van de herziening is voor Van der Goes het belangrijkste; dit tegenover Verkade, bij wie Thorbecke de eerste plaats inneemt.¹³²

Rüter is tevens de auteur van het informatieve ‘1848’ dat oorspronkelijk als een meerdelig stuk gepubliceerd is in het *Haarlems Dagblad*. Het is modern want het verenigt inzichten van meerdere contemporaine auteurs, de bewieroking van Thorbecke blijft achterwege en het lijdt niet een eenzijdig liberale interpretatie van gebeurtenissen na de herziening. Het besef van de ernstig zieke koning Willem II, die klem zit tussen zijn impopulaire opvolger en een Kamer

¹²⁶ *Ibidem*, 57.

¹²⁷ *Ibidem*, 61-62.

¹²⁸ Scholten, ‘De maatschappelijke en politieke achtergrond’, 56.

¹²⁹ Van der Goes, ‘Vormgeving en hervorming’, 161.

¹³⁰ Rüter, ‘Grondwet’, 267. Het is tegelijk een mooi geformuleerd fundament voor de stelling die Boogman later met zoveel overtuiging betrekken zal.

¹³¹ Verberne, ‘De maatschappelijke en politieke veranderingen’.

¹³² Verkade, ‘De mannen die onze grondwet schiepen’.

die hij het initiatief niet helemaal toe durft te vertrouwen, is goed invoelbaar.¹³³ Over de Tweede Kamer wordt alleen gemeld, dat de koning bij herhaling de Staten-Generaal op ‘zeer krachtige wijze de teugels’ doet voelen.¹³⁴

Tussen 1955 en 1978 verschijnt een drietal overzichtsstudies die lang doorklinken in latere publicaties. Het zijn: de bijdrage uit 1955 van Brugmans aan de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, het handboek *De Lage Landen 1780-1940* van Kossmann dat in 1976 verschijnt en het boek *Rondom 1848* van Boogman dat in zijn eerste versie deel uitmaakt van de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* die vanaf 1977 verschenen is. Tersluiks verschijnt in 1958 in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, het artikel van C.W. de Vries, ‘Politieke invloeden op de grondwetsherziening 1848’, met een veel aangehaald, feitelijk overzicht van de gang van zaken in het betreffende jaar.¹³⁵

Brugmans plaatst de herziening nadrukkelijk in haar tijd. Het min of meer gedwongen aftreden van de ministers Beelaerts van Blokland en Van den Bosch in 1839 is een ‘eerste fundament (...) voor de staatkundige ministeriële verantwoordelijkheid’. Ministers waren onder koning Willem I zeker geen commiezen ‘die eenvoudig de van hogerhand komende bevelen hadden uit te voeren; de Koning luisterde gaarne naar hun adviezen en volgde deze vaak op’.¹³⁶ Het recht van amendement verschijnt enkele jaren later, als de Kamer minister Rochussen dwingt zijn wetsontwerp op de Rekenkamer aan te passen. ‘Het trekt overigens de aandacht, dat de Tweede Kamer hier langs indirecte weg een amendementrecht uitoefende vóórdát de grondwet haar dit had toegekend’.¹³⁷ Aan het negenmannenvoorstel wordt beperkte betekenis toegekend: vooraf is al duidelijk dat het om bekende redenen niet aangenomen kan worden. Wel zet Brugmans zich af tegen de suggestie van Potgieter dat het alom kommer en kwel is. Er is juist een opleving zichtbaar in het economisch denken, op het terrein van de cultuur en in het politieke debat.¹³⁸ 1848 is wel heel belangrijk maar de rol van de Tweede Kamer wordt beperkt tot de veranderingen die zij in de ontwerpen weet aan te brengen.

Kossmann brengt in zijn *Lage Landen*, verschenen in 1976, eigen accenten aan. Allereerst ontzegt hij het decennium voor 1848 vrijwel alle levenskracht. De herziening van 1840 is een ‘haastig intermezzo’. Het is een tijd van ‘berustende wanhoop waaruit soms schijnbaar roekeloze besluiten voortkomen’;¹³⁹ een periode van grote economische en sociale misère die echter minder in de belangstelling staat dan de financiële zorgen. Het optreden van de Kamer wordt dan ook vanuit die optiek bekeken: na de geslaagde sanering van de overheidsfinanciën door Van Hall blijft het geldelijk beheer de grootste zorg van de financiële specialisten en dus van de moderaten, zoals Kossmann hen noemt. Zij vormen de belangrijkste groepering met

¹³³ Rüter, ‘1848’, 399-400. Deze uitleg keert later terug bij W. Bevaart in *De Nederlandse defensie (1839-1874)*.

¹³⁴ Rüter, ‘1848’, 402.

¹³⁵ De Vries is een beetje onnauwkeurig. Het overzicht op pag. 75 met de stemverhouding in de Tweede Kamer bevat twee fouten en de lijst van Kamerleden die tegen een aantal ontwerpen stemmen op pag. 77 maar liefst 22.

¹³⁶ Brugmans, ‘Opkomst’, 40.

¹³⁷ *Ibidem*, 51

¹³⁸ *Ibidem*, 46-47.

¹³⁹ Kossmann, *De Lage landen*, 124

hun streven naar een gematigde herziening die vooral zorgvuldige controle van de financiële middelen moet garanderen. Ze worden geflankeerd door de doctrinaire liberalen, enkele antirevolutionairen en de rooms-katholieken. Kossmann relateert het negenmannenvoorstel met de opmerking dat het publiek er niet heftig op reageert.¹⁴⁰

1848 krijgt een evenwichtige behandeling vanuit een breder kader. Het is een min of meer onverwacht incident maar wel van fundamenteel belang. ‘Eindelijk, na een soms latente, soms acute crisis van zeventig jaar, slaagde de Nederlandse gemeenschap erin zich bij de feiten aan te passen. (...) Zij vond een nieuw evenwicht dat bijna een eeuw stand hield’.¹⁴¹ Maar ook hier ontbreekt een inkijk in het functioneren van de Kamer. In 1981 nuanceert Kossmann in een artikel 1848 dat wel een cesuur is, ‘maar geen die toentertijd politiek, economisch of cultureel diep werd verwerkt’.¹⁴²

Kossmann hanteert een culturele typering van de decennia na de herziening, waardoor de overgang in politiek opzicht vloeiender wordt. Het politieke bedrijf beschrijft hij vooral vanuit de stand die de Kamers en ministeries bevolkt. Het zijn juristen die ‘buiten staat waren om de tegenstellingen tot waarlijk politieke proporties te vergroten. Verreweg de meeste aandacht ging naar de juridische aspecten van de materie’ en daarmee is de continuïteit in optreden na de herziening een vanzelfsprekend gegeven.¹⁴³ Om het functioneren van de Tweede Kamer duidelijk te maken, introduceert Kossmann de ‘kernen van politieke wil, waaromheen zich, in een spel van aantrekking en afstoting, individuen heen en weer bewegen’.¹⁴⁴ De belangrijkste zijn Thorbecke en Groen van Prinsterer, met een nadrukkelijke vacature op de conservatieve positie. Conservatieven zijn er wel, maar ze zijn onvruchtbaar en niet creatief.

Deze ‘kernen van politieke wil’ spelen ook een hoofdrol in het artikel van Wels en Wolters uit 1979.¹⁴⁵ Daar fungeren zij als hulpmiddel bij het onderzoek naar het stemgedrag van de Kamerleden in 1849. De resultaten van deze nieuwe benadering bevestigen de driedeling van het politieke krachtenveld, zoals die door tijdgenoten al is waargenomen. In een later artikel gaat Wels nader in op de continuïteit in het politieke bestel rond 1848.¹⁴⁶ Hij stelt dat de liberalen nog te weinig ervaring hebben met het representatieve stelsel. ‘De politieke elite was daardoor in staat haar posities te handhaven nadat ze een kleine groep nieuwelingen in haar midden had opgenomen’.¹⁴⁷ Er is wel een nieuw kiesstelsel, maar bepaald geen nieuwe elite.

Boogman daarentegen ziet 1848 veel meer als een riskant incident. Daarmee pakt hij de draad van Rüter weer op. Hij beleeft de jaren veertig als het decennium van de nationale identiteitscrisis die haar dieptepunt beleeft na het echec van het negenmannenvoorstel. Een

¹⁴⁰ *Ibidem*, 134.

¹⁴¹ *Ibidem*, 137. Overigens krijgt Thorbecke op pag. 200 wel de eer die hem volgens Kossmann toekomt. ‘Hij bezat de sterke overtuiging, de moed, het zelfvertrouwen, de kennis en vooral ook de prozastijl, die nodig waren om in Nederland voldoende steun voor de hervormingen te mobiliseren’.

¹⁴² Kossmann, ‘Is het Nederlandse volk door de scheiding van 1830 ‘wakker geschud?’, 371.

¹⁴³ Kossmann, *De Lage landen*, 196.

¹⁴⁴ *Ibidem*, 198.

¹⁴⁵ C.B. Wels en M. Wolters, ‘Analyse van het stemgedrag van de Tweede-Kamerleden in 1849. Tussenstand van een onderzoek’.

¹⁴⁶ C.B. Wels, ‘Stemmen en kiezen 1795-1922.’

¹⁴⁷ *Ibidem*, 328.

herziening zit er niet meer in, een nieuw wetboek van strafrecht lijdt schipbreuk en de kiesrechtkwesie zit muurvast. ‘Het is een onmiskenbaar feit dat de binnenlands-politieke ontwikkeling na de nederlaag van de negenmannen volslagen in het slop geraakte’.¹⁴⁸ Boogman heeft met zijn aandacht voor de verschillende politieke stromingen de aanduidingen min of meer geijkt: liberalen ter linkerzijde, de conservatief-liberalen in het midden en de conservatieven aan de rechterkant met verder nog enkele antirevolutionairen en de rooms-katholieken. Wel heeft Boogman een wat ambivalente waardering voor de door velen verguisde Van Hall. Hij noemt hem een ‘begenadigd tacticus’, een ‘meester in het compromis’ en ‘de bijna geniaal-handige’ minister die met zijn leningwet slaagde waar zijn voorgangers gefaald hadden.¹⁴⁹ Wat intrigeert, is dat Boogman wel het belang van de ingevoerde strafrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid van 1840 erkent, maar er bij de behandeling van de jaren veertig niet op terugkomt. Hij heeft blijkbaar het toen nog recente artikel van Bornewasser, ‘Ministeriële verantwoordelijkheid voor en na 1848’, misschien wel gelezen maar niet verwerkt. Bornewasser toont met voorbeelden aan dat de afhankelijkheid van de individuele ministers van de Kamer sterk toegenomen is. Zij waakt ervoor dat nieuwe Koninklijke Besluiten niet in strijd zijn met enige wet. ‘De vrees dat de verantwoordelijke minister hierdoor een gemakkelijke prooi zou zijn van de angstvallig voor haar rechten wakende Kamer, heeft dan ook menige ministerraadsvergadering beheerst’.¹⁵⁰ Daarom noemt Bornewasser de verandering in verantwoordelijkheid bij voorkeur de invoering van de individuele verantwoordelijkheid van de ministers.¹⁵¹

Het door Boogman met kleur vertelde verhaal van de herziening, dat weinig te bieden heeft over de Tweede Kamer, eindigt in de conclusie dat de nieuwe grondwet de liberalen in de schoot geworpen is. Het is een prematuur en kwetsbaar bezit, aangezien de positie van Thorbecke en zijn liberalen nog jarenlang zwak is. Ze zijn afhankelijk van de rooms-katholieken en het gevaar van reconstructie is altijd dichtbij.¹⁵² Het duurt maar liefst tot 1868, voordat de herziene grondwet alle crises heeft doorstaan en verder niet meer in gevaar komt.

In 1977 verschijnt *Figuren en Figuraties*, een bundel geschreven door de medewerkers van Boogman ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag. De bijdragen van Von Santen, Blok en Hooykaas hebben direct of indirect betrekking op de Tweede Kamer rondom de herziening van 1848.¹⁵³ De invloed van Boogman is evident. Von Santen concludeert dat de ingrijpende

¹⁴⁸ Boogman, *Rondom 1848*, 44. Een opvallende uitzondering op de onderschatting van de Tweede Kamer rond het negenmannevoorstel is het boek van Van Riel, *Nederlands liberalisme*, 36, waarin wel aandacht is voor het besef in de Kamer voor ‘de noodzaak van een Grondwetsherziening’.

¹⁴⁹ Boogman, *Rondom 1848*, 25 en 41.

¹⁵⁰ Bornewasser, ‘Ministeriële verantwoordelijkheid’, 460.

¹⁵¹ *Ibidem*, 476. Zie ook: ‘Willem II’, 296, en Van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid*, 466, die de voorkeur geeft aan de aanduiding staatsrechtelijk in plaats van strafrechtelijk met, in een voetnoot, als alternatieven constitutionele of parlementaire verantwoordelijkheid.

¹⁵² Boogman, *Rondom 1848*, 63.

¹⁵³ J.H. von Santen, ‘De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851’; L. Blok, ‘Rondom de kieswet van 1850: gedane zaken nemen geen keer’, uitgewerkt in *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850*; G.J. Hooykaas, ‘Het reglement van de Raad van Ministers van 1850: beschouwingen en bescheiden over ‘Thorbecke's eigenlijke revolutie’’. Dit artikel vertelt weinig over de Kamer, wel is de visie op koning Willem II gelijk aan die van Boogman. In zijn ‘De politieke ontwikkeling in Nederland 1830-1840’,

grondwetsherziening wel de fundamenten gelegd heeft voor een nieuw politiek bestel, maar dat ‘maakte geen eind aan de ingewortelde en moeilijk te overwinnen afkeer van partijen, die zelfs de geringste aanzet tot politieke organisatie al voor ‘Jacobinisme’ aanzag’.¹⁵⁴ Een herziening die dus zijn tijd vooruit is.

Blok, specialist op het gebied van kiesstelsels en verkiezingen, herhaalt op de eerste pagina, met een verwijzing naar Boogman, dat de herziene grondwet opgedrongen is. De verdere behandeling van de nieuwe kieswet is vooral feitelijk en geeft weinig inzicht in het functioneren van de Kamer. Dat gebeurt wel in zijn *Stemmen en kiezen*. Zo behandelt de Kamer in 1842 voor de tweede keer een wetsvoorstel over het kiesrecht. Er is veel commentaar maar minister Schimmelpenninck van der Oye antwoordt ‘dat de bestudering van de processen-verbaal van de vergaderingen van de afdelingen hem geen voldoende aanleiding heeft gegeven de voorgestelde ontwerpen van wet op belangrijke punten te wijzigen’.¹⁵⁵ Het is een aanwijzing voor het feit dat het recht van amendement dan wel niet bestaat, maar dat er wel mee geoefend wordt. De Kamer wordt bij Blok nooit een karikatuur: het echec van het negenmannenvoorstel leidt niet tot een apathische vergadering maar stimuleert de discussie die bijdraagt aan de *Schets* van Bruce. Het vastlopen van het bestel is niet zozeer het gevolg van een niet functionerende Kamer als wel van ‘de behoudende hardnekkigheid van de regering en vooral de koning’.¹⁵⁶ Ook in 1848 weet de Kamer zijn invloed te doen gelden op de bepalingen over het kiesrecht. Minister Donker Curtius haalt zijn directe verkiezing van de Tweede Kamer binnen ten koste van een indirect gekozen Eerste Kamer onder andere bepalingen dan eerst voorgesteld. In zijn conclusie stelt Blok dat het directe kiesrecht terecht is ingevoerd, maar dat het hele complex van verkiezing en vertegenwoordiging ‘op bepaalde punten misschien een te modern resultaat heeft opgeleverd’.¹⁵⁷

De Gelder heeft een afzonderlijke studie gewijd aan het negenmannenvoorstel dat het schibbolet is van de parlementaire geschiedenis in die tijd.¹⁵⁸ Twee mythes die even chronisch als eenzijdig zijn, worden ontrafeld en weerlegd. De eerste betreft de suggestie dat de Kamer er niet van wilde weten en het voorstel om die reden niet in behandeling wilde nemen. Naar aanleiding van de schriftelijke voorbereiding, waarbij de voorgestelde wijzigingen afzonderlijk zijn besproken, stelt De Gelder: ‘volledige ministeriële verantwoordelijkheid achtte men geheel vanzelfsprekend en de koninklijke onschendbaarheid hoefde dan ook niet in de grondwet te worden vastgelegd’.¹⁵⁹ Vervolgens duurt de plenaire beantwoording van de

geschreven voor de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, verschenen tussen 1977 en 1988, laat Hooykaas bij de bespreking van het ontslag van twee ministers in 1839 duidelijk zien dat de Tweede Kamer tanden heeft en die ook wil gebruiken.

¹⁵⁴ Von Santen, ‘De Amstelsociëteit’, 133. De auteur gaat hiermee voorbij aan het feit dat die afkeer onder vooruitstrevende liberalen minstens zo groot is.

¹⁵⁵ Blok, *Stemmen en kiezen*, 209.

¹⁵⁶ *Ibidem*, 221.

¹⁵⁷ *Ibidem*, 267. De opvatting over de te moderne grondwet is blijvend. Zie bijvoorbeeld: Van Zanden e.a., *Nederland 1780-1914*, 215. Ook daar is de grondwet ‘zijn tijd ver vooruit’.

¹⁵⁸ W. de Gelder, *De regering en het negenmannenvoorstel 1844-1845*. De Gelder heeft, net als Von Santen, Blok en Hooykaas, van Boogman de indeling in stromingen met de aantallen aanhangers overgenomen.

¹⁵⁹ De Gelder, *Het negenmannenvoorstel*, 29.

vraag of het voorstel in behandeling genomen moet worden vijf dagen, waarin 53 sprekers het woord voeren. Die duur is onmogelijk uit te leggen als het bewijs van onverschilligheid en conservatisme.

In de tweede plaats nuanceert De Gelder het regeringsstandpunt. Het is waar dat minister De Jonge van Campensnieuwland namens de regering verklaart dat zij de noodzaak tot herziening ontkent; dat zij gekant is tegen de liberale strekking ervan en dat zij de Kamer ontraadt het voorstel in behandeling te nemen. Maar De Gelder laat ook zien dat er binnen de regering verschillend is gedacht over onderdelen van het voorstel. Van Hall en Baud horen tot de linkervleugel met Van Zuylen en De Jonge van Campensnieuwland in het midden en, tot verbazing van de auteur, met de niet als zodanig bekend staande Schimmelpenninck van der Oye in het conservatieve kamp. De koninklijke dominantie houdt deze verschillen niet alleen binnenskamers maar onderdrukt die ook door de gevraagde loyaliteit. ‘Juist deze loyaliteit met de vorst maakte van de regering een conservatief blok, ondanks uiteenlopende meningen onder de ministers’.¹⁶⁰ Het respect bij de medewerkers van Boogman voor de oude Kamer is evenredig aan de aandacht die zij eraan besteden. Het leidt alleen niet tot de vraag of de herziening wel zo prematuur is. Dat is merkwaardig.

De echte tegenstem in dit gevarieerde koor komt van De Wit met onder andere *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland*, uit 1965 en *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie*, dat in 1980 verschijnt. Hier is geen sprake van kiezen tussen geleidelijkheid of spontaniteit, tussen hele en halve liberalen of moderaten, maar een breed verlopende reactie die geïnstigeerd is door de aristocraten met hun drang om verloren invloed op slinkse wijze te herwinnen. Deze aristocraten, die tijdens de patriottentijd en de Bataafse Republiek veel van hun macht hebben verloren, weten die onder koning Willem I geleidelijk aan terug te winnen. Maar gelukkig zijn er liberalen met Thorbecke om die reactie te keren: zij vormen de ‘liberale branding’ in een overwegend ‘conservatief getij’.¹⁶¹

De Wit constateert in gedreven bewoordingen tijdens de jaren veertig een conservatieve en antipapistische reactie, waarbij de scheidslijn tussen vooruitgang en behoud niet ergens door een ondefinieerbaar midden loopt, maar tussen de gideonsbende van de liberalen en alle andere stromingen.¹⁶² De keursteen is het debat over het stem- en kiesrecht dat het

¹⁶⁰ *Ibidem*, 66. Die loyaliteit mag niet onderschat worden. ‘En de houding van de Koning bepaalde de houding van alle ministers, omdat het monarchaal element nog steeds het Nederlandse staatsbestel beheerste. Dat leidde ertoe dat reeds op 11 december 1844 de ministers hun loyaliteit met de Koning betuigden’.

¹⁶¹ Spoormans bespreekt in zijn *Met uitsluiting van voorrecht* de standpunten van verschillende historici over wie verantwoordelijk is voor de liberale staatshervorming. Daarbij komt ook Brugmans aan de orde die, volgens Spoormans, stelt dat ‘de staatshervorming van 1848 onderdeel uit[maakt] van het ‘liberaal getij’ tussen 1840 en 1885’. Als hij daarna De Wit bespreekt, concludeert hij: ‘In de zin van De Wit dient men 1848 te beschouwen als een liberale branding in een overwegend conservatief getij’, 127-128.

¹⁶² De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie*, 314. Deze visie wordt door onder Spoormans en anderen besproken maar door weinigen gewaardeerd. Stuurman vormt in *Verzuiling*, 111, daarop de uitzondering, als hij schrijft dat De Wits interpretatie hem ‘toch de meest overtuigende’ lijkt.

onderscheid aangeeft tussen liberalen aan de ene en de verzamelde gouvernementele en oppositionele conservatieven aan de andere kant.¹⁶³

Dit zet de toon voor zijn interpretatie van 1848. Het eerste initiatief van de koning, de uitnodiging aan de Tweede Kamer, is zonder enige betekenis. ‘Daar zij [de conservatieve leden] geen ideologie hadden, konden zij niets doen’.¹⁶⁴ Vervolgens is het intermezzo-Schimmelpenninck een riskante episode omdat het een conservatieve poging is ‘om achter het liberale gezicht van Schimmelpenninck hun doel te bereiken’.¹⁶⁵ Als de herziening daarna tijdens de behandeling in de Tweede Kamer alsnog spaak dreigt te lopen, is het verzoek om ontslag van Donker Curtius ‘hoog spel (...) en een meesterlijke zet’.¹⁶⁶ Pas met de aanvaarding van de nieuwe grondwet ‘week het dode verleden’.¹⁶⁷

Het optreden van Thorbecke als Kamerlid in 1849 interpreteert De Wit op dezelfde manier. Het is geen zoeken naar nieuwe vormen, maar een poging om het zwakke ‘liberale bouwseltje’ te beschermen door het tempo zo hoog mogelijk te houden. Dat dit rancuneus genoemd is, is alleen maar ‘een typische De Bosch Kempervoorstelling’.¹⁶⁸

Ondanks de bijdragen vanuit verschillende disciplines is de aandacht voor de Nederlandse politieke geschiedenis van de negentiende eeuw na ongeveer 1980 verflauwd. Aerts constateert dat met Stuurman, *Wacht op onze daden* (1992), Te Velde, *Gemeenschapszin* (1992) en Van Sas met een reeks artikelen in *De metamorfose van Nederland* (tenminste twee decennia tot 2004) de belangstelling weer opleeft.¹⁶⁹ Andere, grootschalige bewijzen daarvoor zijn de NWO-programma’s ‘De Natiestaat’ en ‘Parlementair en partijdig’ met Te Velde en het Amsterdams-Utrechtse onderzoeksproject naar politieke restauratie en reconstructie van De Haan.¹⁷⁰

Volgens Aerts opent Stuurman de rij met zijn *Wacht op onze daden*, dat een bevlogen boek is met een duidelijk thema: de bijdrage van het liberalisme aan de vernieuwing van de Nederlandse staat. Die is volgens Stuurman niet mis te verstaan. Het liberalisme is in de geest aanwezig tijdens de patriottentijd aan het eind van de achttiende eeuw, het is in 1848 verantwoordelijk ‘voor het definitieve einde van het ancien régime’ en voor het ‘einde van een gehele politieke cultuur’ en het heeft de basis gelegd voor de uiteindelijke vestiging van de pacificatie-democratie.¹⁷¹

¹⁶³ De Wit, *Thorbecke*, 42. Het is curieus om te lezen hoe ver De Wit deze scheiding der geesten doortrekt. Het uur van de waarheid is voor de auteur het debat over het negenmannenvoorstel. De negen zijn de echte liberalen, de andere voorstellers niet: ‘Was het wel in behandeling genomen, ongetwijfeld zouden de 13 nu voorstemmende conservatief/liberalen zijn afgevallen’, *De strijd tussen aristocratie en democratie*, 368.

¹⁶⁴ De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie*, 373.

¹⁶⁵ *Ibidem*, 375.

¹⁶⁶ *Ibidem*, 377.

¹⁶⁷ *Ibidem*, 378.

¹⁶⁸ De Wit, *Thorbecke*, 123.

¹⁶⁹ Aerts noemt meer publicaties, maar deze auteurs zijn voor dit boek de belangrijkste.

¹⁷⁰ Remieg Aerts, ‘Nationale beginselen? Een transnationale geschiedenis van politiek en grondwet in de negentiende eeuw’.

¹⁷¹ Stuurman, *Wacht op onze daden*, 170.

Met de constatering van Aerts dat met Stuurman de aandacht voor de negentiende eeuw weer opleeft, ziet hij het boek van Spoormans *'Met uitsluiting van voorrecht'*. *Het ontstaan van de liberale democratie in Nederland* uit 1988 over het hoofd.¹⁷² Het boek bevat de 'geschiedenis van de democratisering in Nederland, die begint rond 1780 en eindigt met de invoering van het algemeen kiesrecht in 1919'.¹⁷³ In beide studies speelt het liberalisme de hoofdrol. Stuurman beperkt zich tot korte, kenmerkende episoden, waarin het liberalisme een wezenlijke ontwikkeling doormaakt of een grote bijdrage levert.¹⁷⁴ Spoormans volgt de liberalen tijdens de negentiende eeuw op de voet. Het stelt hem in staat om te letten op wat er aan het spectaculaire succes van 1848 voorafgaat en vooral om te zien waar het snelle, liberale succes toe leidt. In navolging van Brugmans ziet hij een continuüm vanaf 1840 tot na 1870 en noemt hij de periode: 'een conservatief-liberaal getij met een liberale onderstroom'.¹⁷⁵ In zijn bespreking van de jaren veertig volgt Spoormans de verschillende politieke stromingen die zich vormen of hergroeperen. Eerst valt de oppositie uiteen door de herziening van 1840. De katholieken worden uit de oppositie losgeweekt door de koning en de Amsterdamse kooplieden voegen zich weer in het gelid door de benoeming van Van Hall en zijn sanering van de overheidsfinanciën. Een 'handvol principiële opposanten' wordt de kern van de thorbeckiaanse liberalen met een programma en aanhang die sterke overeenkomsten vertonen met de patriotten uit de achttiende eeuw.¹⁷⁶ Spoormans heeft oog voor de constitutionele dynamiek in de Kamer: liberalen, rooms-katholieken en zelfs conservatief-liberalen komen in 1847 weer in beweging in hun streven naar een substantiële grondwetsherziening.

In het verslag over 1848 is veel Boogman verwerkt en dus komen alle belangrijke gebeurtenissen waarin de Kamer een rol speelt aan de orde. Voor de manier waarop de Kamer geopereerd heeft, is echter nauwelijks aandacht. Het oordeel van Spoormans over 1848 is genuanceerd. Het is een liberale overwinning maar, zo stelt de auteur, 'een gewonnen slag om de volksvertegenwoordiging is nog geen overwinning in de oorlog om de politieke macht. Veel lastiger blijkt het voor de liberalen om door te dringen tot regeringskringen en staatsdienst.¹⁷⁷ Veel ministers en de belangrijkste ambtenaren blijven afkomstig uit de adel en de grootburgerij. En, zo stelt Spoormans, de liberalen hebben ook hun sociaal en economisch programma nauwelijks kunnen realiseren: het blijkt bijvoorbeeld vrijwel onmogelijk om de voorrechten van de Nederlandsche Handel-Maatschappij op korte termijn af te schaffen. Evenmin lukt het om de armenzorg uit de handen van kerken en particuliere instellingen over

¹⁷² Dat geldt niet alleen voor Aerts, de titel ontbreekt ook in de bibliografie van *Wacht op onze daden*. Stuurman kent als lid van de manuscriptcommissie het boek van Spoormans ongetwijfeld. Dat het niet in de literatuurlijst voorkomt, moet een vergissing zijn.

¹⁷³ Spoormans, *'Met uitsluiting van voorrecht'*, v.

¹⁷⁴ Zo komen in de negentiende eeuw wel de periode van 1830 tot 1840 en het jaar 1848 uitvoerig aan de orde, maar de jaren veertig en de eerste decennia na 1848 krijgen tot ongenoegen van Van Sas nauwelijks enige aandacht, 'Van anti-kraten to burgerheren', 58.

¹⁷⁵ Spoormans, *'Met uitsluiting van voorrecht'*, 132.

¹⁷⁶ *Ibidem*, 121.

¹⁷⁷ Spoormans, *'Met uitsluiting van voorrecht'*, 129.

te hevelen naar de staat en ook de modernisering van het belastingstelsel blijkt een zaak van lange adem.¹⁷⁸

Het is duidelijk: Spoormans ziet de Tweede Kamer niet als het belangrijkste forum waar de politieke modernisering gestalte krijgt. Het zijn de adel, de grootburgerij en de burgerij, gegroepeerd in conservatieven, liberalen en conservatief-liberalen met in de marge de democraten, die binnen en buiten het parlement de strijd aangaan rond actuele thema's. Zo krijgt de liberale democratie langzamerhand haar gestalte.

Zo benadert Stuurman deze periode niet. Het gaat hem om de hoofdmomenten van het liberale optreden – 1848 is er één van – in deze 'lange negentiende eeuw' en die krijgen alle aandacht.¹⁷⁹ Stuurman toont voor het eerst aan dat conservatief denken tot 1848 vooral evenwichtsdenken is.¹⁸⁰ De koning, die het monarchale element vertegenwoordigt, dient in balans te zijn met de 'democratische' Tweede Kamer. De aristocratische Eerste Kamer fungeert als het schild dat de koning beschermen moet tegen een opdringende Tweede Kamer.¹⁸¹ Hiertegen komt het liberalisme in het geweer. Het verloop van de gebeurtenissen in 1848 komt uitvoerig aan de orde, waarbij vooral Donker Curtius gerehabiliteerd wordt. Hij is in staat om in te schatten op welke punten aanpassingen nodig zijn in de herzieningsvoorstellen en verdedigt die bijna altijd bekwaam. Donker is daadkrachtig en bereid om onorthodoxe wegen te bewandelen als de herziening gevaar dreigt te lopen.

De conclusies zeggen veel over de verdiensten van de liberalen en over de betrokkenheid van de auteur: 'Het jaar 1848 betekende een breuk in de politieke cultuur. In plaats van oligarchische vadsigheid kwam er een voorwaartse beweging in de politiek die door de conservatieven wel afgeremd maar niet werkelijk tot staan gebracht kon worden', en:

'Daarmee kwam een einde aan een gehele politieke cultuur. De taal van Montesquieu, de verhandelingen over de juiste verhouding tussen monarchie, aristocratie en democratie, de verwijzingen naar de schrijvers uit de klassieke oudheid, dat alles verdween om niet meer terug te keren'.¹⁸²

Deze bijzondere helderheid heeft ook nadelen. In de eerste plaats is er weinig aandacht voor het dagelijks functioneren van de Tweede Kamer. Verder vallen andere gebeurtenissen in het niet, zoals blijkt uit de behandeling van Van Halls leningwet en het negenmannenvoorstel. Van Hall is de 'als vagelijk liberaal' bekend staande minister van Financiën die zich beperkt tot de 'sanering van de financiële chaos', maar 'tot verdergaande politieke hervormingen' is

¹⁷⁸ *Ibidem*, 130.

¹⁷⁹ De keuze van Stuurman om vooral het oppositionele in het liberale optreden te behandelen, doet Van Sas in 'Van anti-kraten tot burgerheren' opmerken dat het er bij hem op lijkt dat de verbeelding alleen leuk is zolang ze niet aan de macht komt, 58.

¹⁸⁰ Zie ook: Bieringa, 'Vrijheid', 315.

¹⁸¹ Stuurman, *Wacht op onze daden*, 118-121. Zie ook: Deel I.

¹⁸² *Ibidem*, 160 en 170.

‘hij echter niet geneigd’.¹⁸³ De sanering wordt tot nog beperkter proporties teruggebracht door te wijzen op de vele kritische reacties op de onevenredige belasting van de middenklassen en de dito reacties van de *Arnhemsche Courant* en het *Handelsblad*.

De parlementaire behandeling van het negenmannenvoorstel moet het met één alinea doen. Die leidt er alleen maar toe dat de grote meerderheid van de Kamer steeds geïsoleerder komt te staan in het land. Eind 1847 is de ‘sfeer van verharding van de politieke immobiliteit’ zo drukkend dat er, volgens Stuurman, slechts twee Kamerleden stemmen voor een motie ten gunste van de grondwetsherziening.¹⁸⁴

De Tweede Kamer krijgt in het grote en boeiende hoofdstuk over 1848 een rol toebedeeld die nauwelijks afwijkt van het bekende beeld. Vanzelfsprekend komt de ommezwaai van koning Willem II op 13 maart aan de orde, maar het feit dat de Kamer in drie dagen met een lijst van hoofdpunten voor de herziening komt, blijft ongenoemd. Voor de parlementaire behandeling van de herziening heeft Stuurman slechts één alinea nodig. Hij constateert daarin dat na het dreigement van Donker Curtius en de druk van de koning sommige ontwerpen ‘slechts met geringe meerderheden’ zijn aanvaard.¹⁸⁵ Het functioneren van de nieuwe Kamer komt niet meer aan de orde.¹⁸⁶ Stuurman legt de verdere vernieuwing van de Nederlandse staat in handen van S. van Houten. Die is in 1848 nog maar 12 jaar oud.

Van Sas, ook genoemd door Aerts, gaat met zijn artikelen een eigen weg naast die van de adepten van de politieke cultuur. Hij betoont zich, evenals Spoormans en Stuurman, een voorstander van een lange negentiende eeuw van staats- en natievorming die geleid heeft tot de eenwording van Nederland. In die periode wordt het politieke bestel in fasen vormgegeven: van de stichting van de eenheidsstaat in 1798 tot de vestiging van de parlementaire democratie in 1917 en 1919.¹⁸⁷ Een belangrijke episode is de periode van 1828 tot 1848, waarin het liberalisme in zijn verschillende varianten eerst onder woorden wordt gebracht, vervolgens het constitutionele debat overneemt om tenslotte de grondwet in 1848 te herschrijven.¹⁸⁸ Wat Van Sas vooral doet, is 1848 verbinden met die liberale articulatieperiode rond 1830. Toen is ‘het hele pakket aan ‘free institutions’ vastgesteld dat typerend is voor een volwaardig en doeltreffend constitutioneel bestel’.¹⁸⁹ In die periode vormen zich de beide hoofdstromen van het Nederlandse liberalisme: een linkerzijde met De Kempenaer, Luzac en Donker Curtius en

¹⁸³ *Ibidem*, 139. Stuurman verwijst daarbij twee keer naar Colenbrander die al eerder Van Hall als een beginselloze opportunist geafficheerd heeft. Holthoorn, die veel waardering heeft voor de studie van Stuurman, komt ten aanzien van Van Hall tot een tegenovergesteld oordeel. ‘As soon as we realise that Thorbecke was an outsider, the difficulty in explaining the position of Van Hall evaporates: he belongs to mainstream Dutch liberalism’, ‘Thorbecke and Dutch Liberalism’, 56. Zie ook hiervoor de opvatting van Boogman over Van Hall.

¹⁸⁴ *Ibidem*, 145. Stuurman heeft hier onjuist geciteerd uit De Bosch Kemper, *Geschiedenis V*, 208-209. Het gaat niet om een motie maar om een paragraaf uit het adres van antwoord. De Kempenaer en Luzac dienen daarop een amendement in dat de Kamer met 6 tegen 44 stemmen verwerpt. *Handelingen 1847-1848*, 52.

¹⁸⁵ Stuurman, *Wacht op onze daden*, 159.

¹⁸⁶ In *Ons stipje op de waereldkaart*, plaatst Stuurman Nederland nadrukkelijker in Europees kader. De behandeling van de herziening in de Tweede Kamer is nu op pag. 87 teruggebracht tot één zin: ‘... na nog wat duwen en trekken aanvaardde het parlement in augustus de grondwet ...’.

¹⁸⁷ Van Sas, ‘De mythe Nederland’, 8.

¹⁸⁸ Dit is een cruciaal punt van kritiek op Stuurman die dat constitutionele debat grotendeels negeert in *Wacht op onze daden*.

¹⁸⁹ Van Sas, ‘Onder waarborging eener wijze constitutie’, 127, en, ‘Het Grote Nederland’, 408.

een gematigde vleugel met ‘een authentiek constitutioneel standpunt’ rond Van Hall, Den Tex en anderen.¹⁹⁰ Vanaf dat moment is het constitutionele debat niet meer verstomd. De herziening van 1840 is in deze benadering van belangrijke betekenis en het negenmannenvoorstel bepaald geen steen in een roerloze vijver. Het voorstel draagt juist bij aan de discussie die al gaande is en niet zonder hartstocht wordt gevoerd. De belangrijkste deelnemers zijn *De Gids*, de oppositionele pers en de regeringsgetrouwe H. Box die met zijn *Staatkundige brieven* het koninklijke beleid verdedigt.

1848 blijft bij Van Sas wel een verrassing maar niet een onverwachte of onaangekondigde. De opmaat komt vanuit het buitenland maar het resultaat is wel degelijk door en door inheems. 1848 is, in de beeldspraak van Van Sas, de verzilvering van langdurig opgespaard constitutioneel kapitaal en geen voorlijk incident, zoals Boogman het zag.¹⁹¹ Van Sas wijst op verschillende signalen en bewijzen om dit ondersteunen. Al in 1845 is Thorbecke ervan overtuigd dat er over de noodzakelijkheid van verandering geen meningsverschil bestaat, alleen over het tempo.¹⁹² Verder is de eerste directe verkiezing een bevestiging van de herziening die daarna nooit meer ernstig ter discussie is gesteld of teruggedraaid.¹⁹³ Welke rol de Tweede Kamer in deze periode precies heeft gespeeld, blijft op de achtergrond. Van Sas constateert wel dat de behandeling van het negenmannenvoorstel in 1845 duidelijk maakt dat ‘van de zittende volksvertegenwoordigers niet veel te verwachten’ is.¹⁹⁴ Evenmin komt de feitelijke behandeling van de herzieningsvoorstellen door de Tweede Kamer aan de orde. Daarmee stelt hij impliciet de vraag in hoeverre de Kamerleden deel genomen hebben aan dat bredere constitutionele debat. Van Sas is uitgesproken over de invloed van Thorbecke op de parlementaire ontwikkeling na de herziening. Persoonlijk heeft deze ‘de ontwikkeling van het systeem van 1848 tot zijn dood toe bewaakt en begeleid’.¹⁹⁵ Hoe hij dat heeft gedaan valt buiten het bestek van zijn bijdrage aan *De eeuw van de Grondwet*.

Drentje heeft met zijn *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* een rijk boek geschreven. De titel is even kort als duidelijk: Thorbecke is een idealistisch filosoof die niet de wijsbegeerte verruild heeft voor de politiek, maar als filosoof de politiek gestalte heeft gegeven.

In Drentjes genuanceerde beschrijving van de jaren veertig zijn de invloeden van Van Sas en zelfs Boogman waarneembaar. Met Van Sas is Drentje van mening dat het liberalisme al in de jaren '30 zijn vorm heeft gekregen, maar hij rekent daar de kring rond Van Hall niet bij.¹⁹⁶ Drentje is sterk in zijn analyse van het thorbeckiaanse liberalisme dat Nederland weer in een Europees tempo van ontwikkeling wil brengen. Actief staatsburgerschap, waarin de middenklassen en godsdienstige minderheden kunnen participeren, direct kiesrecht dat de

¹⁹⁰ Van Sas, ‘Onder waarborging eener wijze constitutie’, 127.

¹⁹¹ *Ibidem*, 140.

¹⁹² Van Sas, ‘Van anti-kraten tot burgerheren’, 56.

¹⁹³ *Ibidem*, 60.

¹⁹⁴ Van Sas, ‘Onder waarborging eener wijze constitutie’, 135.

¹⁹⁵ *Ibidem*, 141.

¹⁹⁶ Van Hall is een ‘Amsterdamse gematigde conservatief met pragmatisch liberale inslag’, een bijzonder rekbare en omkeerbare aanduiding. Drentje heeft oog voor het optreden van de Hollandse kooplieden dat rationeler en minder futloos is dan Thorbecke graag wil doen geloven. *Het vrijste volk*, 93 en 95.

ontwikkelde burgers eigenaar maakt van de vertegenwoordiging en een rationeel bestuur met ministeriële verantwoordelijkheid, zijn de belangrijkste bouwstenen voor de noodzakelijke herziening die Thorbecke met zijn negenmannenvoorstel nastreeft. Hij en zijn bondgenoten verwachten geen aanvaarding maar een schokeffect dat een publieke stroomversnelling van de herziening zal veroorzaken.¹⁹⁷ ‘Met zijn optreden in de Kamer zette hij de Nederlandse politiek, meer dan menigeen lief was, bewust in een Europees spanningsveld’.¹⁹⁸ De weergave van de reactie van de Kamer is stereotiep: na het niet in behandeling nemen van het voorstel raakt de politiek opnieuw in een impasse.

Dat geldt ook voor het verhaal over de Kamer van 1848.¹⁹⁹ De herziening komt slechts aan de orde vanuit het perspectief van Thorbecke die gruwet ‘van dat gechicaneer van regeringszijde om de grondwet erdoor te krijgen’.²⁰⁰ Voor de nieuw gekozen Tweede Kamer heeft Drentje niet veel aandacht. Hij acht Donker Curtius niet in staat om de liberale politiek met gezag te verwoorden. Het optreden van Thorbecke noemt Drentje onbuigzaam maar hij ontkent persoonlijke motieven. Thorbecke wil alleen meewerken aan de uitwerking van de grondwet zoals die hem bij het opstellen ervan voor ogen heeft gestaan. Drentje constateert dan dat ‘dit soort oppositie (...) het ministerschap onvermijdelijk’ maakt.²⁰¹

Aandacht voor de Kamer is er wel bij Te Velde en De Haan en andere auteurs die zich richten op de politieke cultuur, zoals die vormgegeven is door de liberalen onder leiding van Thorbecke. Het is een complex begrip. Het gaat over ‘de vormen in de politiek en de vorm van de politiek’.²⁰² Dat betreft niet alleen de inhoud, maar ook de stijl, de vorm, de spelregels en de afbakening van wat de politiek is. Maar daarmee houdt het onderzoeksgebied niet op, ook de omliggende gebieden als partijen, pers, verenigingen en manifestaties horen erbij. Samen bepalen zij de openbare ruimte of sfeer.²⁰³

De gemeenschappelijke basis van de onderzoekers van de politieke cultuur is de overtuiging dat de herziening en het aantreden van Thorbecke een omslag in die cultuur inluiden. Het openbare debat wordt het brandpunt tussen direct gekozen, onafhankelijke volksvertegenwoordigers en de regering met de onschendbare koning als het centrum.²⁰⁴ Zij bepalen in de jaren na 1848 wat politiek is en zij stellen de regels van het debat opnieuw vast. De deelnemers dienen onafhankelijk te zijn, over zelfbeheersing, kennis van zaken en beschaving te beschikken.²⁰⁵ De opkomende middenklasse beschikt over deze kwaliteiten, in

¹⁹⁷ Drentje, *Thorbecke*, 361. De bondgenoten ontleent Drentje aan De Bosch Kemper.

¹⁹⁸ *Ibidem*, 363.

¹⁹⁹ Drentje volgt in zijn interpretatie van de gebeurtenissen de visie van Thorbecke: ‘De nieuwe staatkundige verhoudingen waren als gevolg van de revolutionaire schok van 1848 tot stand gekomen, *Het vrijste volk*, 107.

²⁰⁰ Drentje, *Thorbecke*, 400.

²⁰¹ *Ibidem*, 407.

²⁰² Te Velde, ‘Politieke cultuur’, 399.

²⁰³ De Haan e.a., ‘Vormen van politiek’, 168. De Haan onderkent in zijn *Politieke reconstructie*, 22-23 de beperkingen en risico’s van de politieke-cultuurbenadering.

²⁰⁴ Te Velde, ‘Van grondwet tot grondwet’, 103.

²⁰⁵ Te Velde, ‘Constitutionele politiek’, 153. Deze typering is nadien dominant. Zie bijvoorbeeld: Van Rijn, *De eeuw van het debat*, 75.

tegenstelling tot de conservatieven met hun voorkeur voor geheimhouding en persoonlijke banden, en de democraten die het ontbreekt aan het vereiste niveau.²⁰⁶

Een sprekend voorbeeld, met een eigen accent, is De Haan met *Het beginsel van leven en wasdom*. Het accent plaatst hij op de stelling dat het bij de herziening gaat om ‘een opeenvolging van verschillende vormen, die ieder bijdroegen aan de constitutie’.²⁰⁷ 1848 is een vormexperiment dat een nieuwe politieke ruimte creëert die enkele decennia nodig heeft om ingedeeld te worden. Het gaat vooral om de introductie van nieuwe politieke vormen die een radicale verandering van het politieke bestel impliceren. Voortaan is het parlement het centrum van het politieke debat. De strijd gaat vooral over het lager onderwijs en de armenzorg, omdat op die terreinen uitgemaakt wordt waar het politiek zwaartepunt ligt: bij de staat of bij de burgerlijke maatschappij.²⁰⁸ Het betekent de heruitvinding van de moderne politiek die, na een kortstondige bloei tussen 1780 en 1800, nu als ‘constitutionele politiek’ haar hoogtij beleeft.

De liberalen zijn ook bij De Haan de drijvende kracht achter 1848. Zij weten de klippen van het verfoeide particularisme en provincialisme en van de verdachte volkssoevereiniteit of democratie te omzeilen. De herziening luidt de tijd in van constitutionele, hoge of hete politiek die gedomineerd wordt door de liberalen. In deze fase worden de politieke regels vastgesteld die het bestel stabiliseren en de verschillende groepen integreren.²⁰⁹

Te Velde is de belangrijkste *godfather* van het onderzoek naar de politieke cultuur die de liberalen onder leiding van Thorbecke vanaf 1848 opnieuw vormgeven.²¹⁰ Bij hem is 1848 het echte, nieuwe begin.²¹¹ Op gezag van Thorbecke verklaren zijn volgelingen de oude grondwet tot dode letter. Het stelt de liberalen in staat om de grenzen van het politieke domein opnieuw vast te stellen. ‘Bovenal moest nog worden uitgevonden hoe men zich daarbinnen zou moeten gedragen’.²¹² De invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid symboliseert het nieuwe begin. De minister treedt nu in de plaats van de zelfstandig optredende koning.²¹³ Regering en verantwoording verplaatsten zich van het paleis en de ministeries naar het Binnenhof: de nieuwe arena is de Tweede Kamer, het wapen is het debat en Thorbecke is tegelijk aanvoerder

²⁰⁶ De Haan e.a., ‘Vormen van politiek’, 169, 174.

²⁰⁷ De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, 10.

²⁰⁸ *Ibidem*, 12.

²⁰⁹ *Ibidem*, 16, 160 en 213-214. Zie ook: de kritische analyse van Drentje, ‘Thorbecke Revisited’, 6-7.

²¹⁰ Te Velde noemt dat hun grootste verdienste. ‘Onderwijzers’, 338, 341 en *Stijlen van leiderschap*, 36. Zie ook: Craiutu die in *Liberalisme under siege*, 32 e.v., veel aandacht besteedt aan Guizot, een van de grote voorbeelden van de Nederlandse liberalen.

²¹¹ De studie die zich vanuit het perspectief van de politieke cultuur – een van de drie invalshoeken – richt op de periode voor 1848 is van Van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard*. De invalshoek van de oppositievorming van 1813 tot 1840 behoedt de auteur ervoor om de Tweede Kamer al te volgzzaam af te schilderen. Het boek is vooral informatief over de vroege herkomst (vanaf 1828) en diversiteit van de liberale oppositie. Zie hiervoor ook: Van Sas, ‘Het politieke klimaat in Noord-Nederland’, in: *Metamorfose*, 437-455. Helaas komt de grondwetsherziening van 1840 er bij Van Zanten bekaaid vanaf: over de behandeling in de Staten-Generaal rept hij met geen woord.

²¹² Te Velde, ‘Constitutionele politiek: de parlementair-politieke praktijk en de Grondwet van 1848’, 153.

²¹³ In ‘Van grondwet tot grondwet: oefenen met parlement, partij en schaalvergroting 1848-1917’ stelt Te Velde deze overgang abrupt voor, 103.

en scheidsrechter. Te Velde analyseert dat optreden van Thorbecke in *Stijlen van leiderschap* uitvoerig.

Thorbecke is ervan overtuigd dat hij handelt in overeenstemming met de ‘grondtoon’ van zijn tijd die vraagt om vrijheid en ontplooiing. Het optreden is dan ook vastbesloten en kent geen zichtbare twijfel. Het is dure plicht om, binnen de kaders die de grondwet stelt, de bewegingsruimte in een open debat tussen regering en vertegenwoordiging vast te stellen. Debatten moeten gaan over de inhoud: relaties, godsdienstige sentimenten, groepsbelangen en provinciale bindingen zijn uit den boze. Om die reden lijkt Thorbecke afstandelijk en is zijn taalgebruik objectiverend en streng. Thorbecke moet niets hebben van stembusuitspraken of politieke programma’s: die ondergraven de onafhankelijkheid van de individuele volksvertegenwoordiger en staan een open debat in de weg.²¹⁴

Het oude bestel ziet hij belichaamd in zijn *bête noire* Van Hall die hij haast openlijk verafschuwt. Van Hall staat symbool voor een bedekte politiek, steunend op relaties, gericht op belangenbehartiging van een beperkte en egocentrische Amsterdamse elite.

Het gaat volgens Te Velde te ver om te stellen dat Thorbecke de Kamer twintig jaar lang gemaakt heeft. Daarvoor is de tegenstand van Groen, ‘de principieelste tegenstander’ en Van Hall te wezenlijk en te groot. Ondanks deze nuancerings is de Kamer vanaf 1848 ‘de politieke leerschool’ voor de thorbeckianen: ‘In het parlement leert men het publieke leven, leert men constitutioneel en parlementair te zijn’. Thorbecke zet daarbij ‘zelfverzekerd een maatstaf voor wat ‘constitutioneel’ en ‘parlementair’ is.’²¹⁵

Het is duidelijk dat dit de bedding is waarbinnen Turpijn zijn *Mannen van gezag* heeft geschreven. Zijn boek is een krachtige bevestiging van wat Te Velde in beginsel heeft geponeerd: dat de liberalen de uitvinders zijn van een nieuwe Tweede Kamer na 1848.²¹⁶ Die benadering is nieuw. In de recente biografieën van Remieg Aerts, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman*, verschenen in 2018 en Mathijs van de Waardt, *De man van 1848. Biografie Dirk Donker Curtius* uit 2019, verwijzen de auteurs meerdere keren naar het boek van Turpijn.

In de biografie van Van de Waardt over Donker Curtius komt 1848 met drie hoofdstukken en 144 pagina’s vanzelfsprekend uitvoerig aan bod. De herziening, en vooral de bijdrage van de hoofdpersoon, is vanaf het vroege voorjaar van week tot week te volgen. De verdediging van de twaalf ontwerpen in de Tweede, Eerste en Dubbele Kamer worden daarentegen bijzonder kort en bondig binnen vier pagina’s gereleveerd. Wie daar aan bijdragen en hoe de Kamers functioneren, komen niet ter sprake.²¹⁷ In 1849, en ook daarna, domineert de strijd

²¹⁴ Natuurlijk zijn er voorbeelden waarin Thorbecke zondigt tegen zijn eigen hoge normen. Te Velde noemt de moeizame omgang van Thorbecke met Van Hall en zijn ambigue houding tegenover de dagbladpolemie. Andere voorbeelden zijn onder andere te vinden bij De Vries, *De ongekende Thorbecke* en bij Drentje, *Thorbecke*.

²¹⁵ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 35.

²¹⁶ Overigens heeft Te Velde wel oog voor een bepaalde mate van continuïteit: ‘De parlementaire traditie die zich vanaf 1848 ontwikkelde, was geen absolute breuk met de voorafgaande periode, hoe graag de thorbeckiaanse liberalen dat later ook wilden doen geloven’. *Ibidem*, 43.

²¹⁷ Van de Waardt noemt uit de behandeling in eerste lezing in de Tweede Kamer, die acht dagen heeft geduurd, alleen maar de naam van Anemaet. Uit de Dubbele Kamer noemt de auteur daarentegen acht leden verspreid over voor- en tegenstanders.

tussen Donker Curtius en Thorbecke zo sterk dat het functioneren van de Kamer als onafhankelijk orgaan in de verdrukking komt. Wel constateert Van de Waardt, in navolging van Turpijn, dat de Kamer nog ‘zoekend was naar zijn nieuwe constitutionele rol’.²¹⁸ Als minister is Donker het mikpunt van de thorbeckiaanse liberalen. ‘Thorbecke [was er in geslaagd] om vertrouwelingen verkozen te krijgen (...). Deze nieuw aangetreden groep Kamerleden liet zich geen moment onbetuigd om Donker aan te spreken’ over zijn gebrekkige ontwerpen.²¹⁹ Ongenoemd blijven waaruit het zoeken naar de constitutionele rol heeft bestaan en wat Donkers rol daarin geweest is. De afloop van Donkers parlementaire loopbaan is enigszins ontlusterend.²²⁰ Bij de verkiezingen vangt de voormalige minister bot in alle districten waar hij voorgedragen is.²²¹

De meest recente biografie over Thorbecke is van de hand van Remieg Aerts die met *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman*, een gedetailleerd, fraai en realistisch beeld schetst van een hoofdrolspeler uit deze studie. Thorbecke is een voorbeeld ‘van de intrinsiek belangrijke figuur’ die ‘een veroorzakende factor in de geschiedenis’ is. Hij is een vormgever die dingen tot stand brengt en de politieke cultuur verandert.²²²

In de biografie domineert de hoofdpersoon en als die, zoals bij Thorbecke het geval is, een lage dunk heeft van de Tweede Kamer, heeft dat invloed op de beschrijving van haar functioneren. In 1840 volgt Thorbecke ‘met groeiend ongeduld (...) het taaië manoeuvreren van de Kamer, de regering en de koning inzake de herzieningsvoorstellen’. En: ‘Een ‘apenspel’, zo betitelde Thorbecke de Tweede Kamer bij verschillende gelegenheden. Hij had geen hoge dunk van het notabele gezelschap van Edelmogende Heren’.²²³ De beschrijving van de herziening van 1840 is correct, maar er is nauwelijks aandacht voor de groeispurt die de Kamer in korte tijd doormaakt.

1848 is bij Aerts het jaar van ‘de onvermijdelijke Thorbecke’ en niet van Donker Curtius en nog veel minder van de Tweede Kamer.²²⁴ Wat er in dat jaar gebeurt en wie daarin een rol spelen, komt uitvoerig aan bod in kleurrijke, persoonlijke beschrijvingen. De onvervangbare bijdrage van Thorbecke aan de herziening staat buiten kijf en de analyse van de nieuwe grondwet is diepgaand, maar de Kamer blijft bijna volledig op de achtergrond. Het onderzoek in de afdelingen en de behandeling door de Tweede, Eerste en Dubbele Kamer vergen minder dan een pagina.

²¹⁸ Van de Waardt, *De man van 1848*, 277.

²¹⁹ *Ibidem*, 287.

²²⁰ Van de Waardt maakt een vergissing over het aftreden van 1850. Hij meent dat na aanvaarding van de kieswet de helft aftredend is en dat Donker de pech heeft bij de aftredende helft te horen. In werkelijkheid treedt de hele Kamer af.

²²¹ De uitslagen zijn een regelrecht fiasco. In Den Haag krijgt Donker 8 en bij herstemming 13 stemmen, in Gouda 9 en in Amsterdam 65 (minder dan 5% van het totaal). Van de Waardt, *De man van 1848*, 301.

²²² Aerts, *Thorbecke wil het*, 11.

²²³ *Ibidem*, 276 en 277.

²²⁴ Donker Curtius krijgt wel het krediet dat hij de voorstellen met moeite ‘zonder grote schade door de Staten-Generaal [weet] te loodsen’, maar die erkenning staat in een analyse over de inhoud van de uiteindelijke grondwet, Aerts, *Thorbecke wil het*, 379.

Thorbeckes terugkeer in de politiek arena van de direct gekozen Tweede Kamer in 1849 krijgt ruime aandacht. Thorbecke is de onbetwiste leider van de liberalen wiens optreden meer op dat van een minister lijkt dan van een Kamerlid. Zijn geldingsdrang is enorm omdat het om de uitwerking van ‘zijn’ grondwet gaat. De titel van het hoofdstuk: ‘Voorbij de karnemelkmannen. Op zoek naar de macht 1848-1849’, zegt alles over Thorbeckes, en ook over Aerts’ benadering van de Tweede Kamer.²²⁵ Thorbecke is de intimiderende en dwingende ‘parlementaire leermeester’ die al tijdens de eerste debatten van het jaar zijn spoor trekt. Aerts volgt hierbij de visie van Te Velde en Turpijn. Het parlement vormt van 1848 tot 1880 een ‘zelfstandig gezag, op zoek naar zijn mogelijkheden’. In de Tweede Kamer moet ‘die praktijk (...) nog worden gevestigd’, waarbij Thorbecke optreedt ‘als vormgever van de nieuwe parlementaire praktijk’.²²⁶

Vanaf het moment dat Thorbecke daadwerkelijk minister is, verschuift de aandacht nog meer naar de minister en zijn wetten. De organieke wetgeving krijgt een even goede als grondige uitleg, waarmee de baanbrekende betekenis van Thorbecke opnieuw bevestigd wordt. Aerts geeft nauwkeurig aan wat de knelpunten tijdens de behandeling in de Tweede Kamer zijn en hoe Thorbecke die aanpakt, maar de Kamer zelf blijft in het schemerduister. De grote namen uit die tijd, Van Hall, Donker Curtius, Groen van Prinsterer, en af en toe een van een medestander, worden bij naam genoemd en hun optreden getypeerd, maar daar blijft het bij. Het ontdekken van nieuwe mogelijkheden en de verdere vormgeving van de parlementaire praktijk krijgen weinig aandacht. Het is de logische consequentie van de biografische aanpak én van de dominante persoonlijkheid van de hoofdpersoon.

Het Nederlandse politieke bestel ondergaat in 1848 een ingrijpende wijziging. Vergeleken met veel andere landen zijn de veranderingen misschien minder spectaculair maar wel blijvend. Dat geldt ook voor Zwitserland, België en Denemarken, terwijl in de grote Europese staten binnen één jaar het ‘stelsel van behoud’ een complete, doch tijdelijke overwinning boekt. Over deze snelle, veelal kortdurende veranderingen heeft Sperber met *The European Revolutions, 1848-1851*, een heel informatief handboek geschreven.²²⁷

In de decennia voor 1848 is Europa volgens Sperber in onbalans. Aan de ene kant is er de toenemende ‘sum total of social wealth’ met tegelijkertijd groeiende armoede: ‘the living standards of the majority of the population seemed to be in decline’.²²⁸ Het is de tijd van groeiend kapitalisme binnen structuren die daar niet op toegesneden zijn met kleine overheden gericht op bescheiden taken. De misoogsten van 1845-1846, de recessie van 1847-1848 en de bankencrisis van 1848 zijn de aanleiding voor het uitbreken van de revoluties.

²²⁵ Aerts. *Thorbecke wil het*, 391.

²²⁶ *Ibidem*, 397.

²²⁷ De echte uitzondering in Europa is Engeland waar de dreiging zich beperkt tot het aanbieden van een massaal ondertekende petitie door de leiders van de chartistenbeweging aan de vertegenwoordigers van het parlement. De grote kiesrecht hervorming van 1832 had de aanzienlijke misstanden in de afvaardiging naar het Lagerhuis uit de weg geruimd. Daarmee kwam een van de belangrijkste aanleidingen voor het uitbreken van de revoluties elders te vervallen. Kahan, *Liberalism in Nineteenth-Century Europe*, 83 e.v..

²²⁸ Sperber, *The European Revolutions*, 26.

Het vaste land van Europa kent twee vormen van politieke organisatie. Frankrijk, Nederland, België, delen van Scandinavië en in de Duitse staten Beieren, Baden en Saksen zijn constitutionele monarchieën en de overige staten worden in meer of mindere mate autocratisch bestuurd. De verschillen tussen beide vormen zijn groot maar het blijkt dat het zowel in de constitutionele monarchieën als in de autocratische staten heel moeilijk is om politiek te participeren. Partijen bestaan er nog niet en het kiesrecht is, als het al bestaat, beperkt tot enkele procenten van de mannelijke bevolking. Zowel de autocratische staten als de constitutionele monarchieën krijgen in 1848 te maken met revoluties.

De verschillende groepen van politieke buitenstaanders vinden elkaar in dat jaar en 'one of their first actions was to schedule elections for a constituent assembly' met een 'generally broad franchise', zodat 'Europe was crammed with parliaments'.²²⁹ De revolutionairen boeken aanvankelijk grote successen maar in de tweede helft van het jaar vindt er een omslag plaats. Er ontstaat verdeeldheid tussen de opstandige bondgenoten omdat aan de meeste, radicale wensen niet tegemoet gekomen wordt en de oude machthebbers zichzelf hervinden.²³⁰ In 1849 is er sprake van een tweede revolutionaire golf. Nu hebben beide partijen, de oude machthebbers en hun tegenstanders, zich beter georganiseerd. Ondanks plaatselijke en tijdelijke successen kunnen de revolutionairen het nergens bolwerken tegen de vorsten met hun legers. De opstanden worden hardhandig onderdrukt, de revolutionaire leiders gedood of verjaagd, de opstandige organisaties verboden en de pers gebreedeld. Ondanks dat is de overwinning van de oude regimes niet blijvend. Geerten Waling stelt in zijn *1848. Clubkoorts en revolutie*, dat 'een maatschappelijk middenveld met een vrij publiek debat; de erkenning van politieke oppositie; de erkenning van het volk als machtsfactor' sinds de revolutie blijvende onderdelen van de politieke culturen in West-Europa zijn geworden.²³¹

Nederland is zonder veel moeite in te passen in het verhaal van Sperber. Het is een land met onevenwichtige sociaal-economische verhoudingen. De economie groeit maar grote groepen aan de onderkant van de samenleving weten er nauwelijks van te profiteren. Zij krijgen daarentegen te maken met de aardappelziekte, met stijgende voedselprijzen en zware belastingen.²³² Politieke invloed is afwezig of heel beperkt; zelfs voor de hogere middenklassen is dat door het ingewikkelde kiesstelsel grotendeels een utopie. Toch komt het niet tot een revolutionaire uitbarsting. Het land is met zijn commerciële landbouw in het westen en noorden, de nog maar net begonnen industrialisatie en de nadruk op de (Indische) handel minder kwetsbaar dan landen met een groot arbeiderspotentieel of met grote groepen die nog in allerlei feodale verhoudingen gevangen zitten. Een grote financiële crisis die de opmaat had kunnen zijn voor gewelddadige onrust, wordt ternauwernood voorkomen. Het

²²⁹ *Ibidem*, 141 en 151.

²³⁰ In Parijs komt het tot geweld tussen linkse radicalen en het meer behoudende, direct gekozen parlement én tussen politiek-radicalen en arbeidsbeweging die in april/mei niet participeerde. In Duitsland grijpt Pruisen in en in Oostenrijk weet Windischgrätz na grote problemen een begin te maken met de onderwerping van verschillende regio's en van de radicalen.. *Idem*, 195-220.

²³¹ Waling, *1848*, 268. Zie ook: Berenson, 'Organisation und "Modernisierung" in den Revolutionen von 1848', 739.

²³² Van Zanden e.a., *Nederland 1780-1914*, 213, 217.

blijkt verder van het grootste belang dat, ondanks het gebrekkige kiesrecht, de zittende Tweede Kamer ervan overtuigd is dat de grondwet dringend verbeterd moet worden.

Horst Lademacher is in zijn ‘Niederlande und Belgien’ op dit punt te traditioneel en te pessimistisch over de situatie in Nederland.²³³ Het land is volgens deze auteur economisch achtergebleven, staat niet open voor vernieuwing en de middenstand ontbreekt grotendeels. Hij heeft wel een scherp oog voor de aard van de onrust in 1848 en voor de petitiebeweging die de Nederlandse pendant van de internationale publicatiedrift genoemd mag worden. Het succes is het gevolg van buitenlandse dreiging, ‘weniger durch Druck von innen heraus’ en door ‘eine tatkräftige und politisch klug taktierende Gruppe von Liberalen’ en door een koning ‘der gar nicht widerstrebte’.²³⁴ Deze laatste constatering doet te kort aan de voortdurende inzet van de koning om de herziening tot een goed einde te brengen.²³⁵

In Zwitserland zijn, net als in Nederland, de hervormingen van 1848 blijvend. Het verloop van de gebeurtenissen is echter heel anders. Volgens Thomas Christian Müller heeft Zwitserland geen incidentele revolutie meegemaakt maar een periode van transformatie die geduurd heeft van 1830 tot 1848, waarin het land van onderaf geïntegreerd is.²³⁶ De redelijk homogene burgerij, ‘die große bürgerlich-liberale ‘Koalition’’, speelde hierin de hoofdrol. Zij kan in 1848 in korte tijd een grondwetsherziening realiseren die overigens niet heel ingrijpend is. Müller wil de revolutie niet helemaal buitensluiten. Met veel instemming citeert hij Tocqueville die de Zwitserse ontwikkelingen van 1830 tot 1848 een ‘Révolution démocratique’ noemt. Maar het bloed kruipt waar het niet gaan kan, want ook de vestiging van de bondsstaat in 1848 heeft ‘aus heutiger Sicht auch etwas "Revolutionäres"’.²³⁷

In Denemarken, het derde voorbeeld waar de grondwetsherziening standhoudt, is het verloop van de gebeurtenissen evenmin vergelijkbaar met Nederland. In maart 1848 lijken beide landen gelijk op te trekken. Op 21 maart overhandigt een delegatie van liberale burgers koning Frederik VII een adres waarin een grondwet en een nationale staat wordt geëist. De koning antwoordt dat hij de regering inmiddels ontslagen heeft. ‘Damit war der Absolutismus abgeschafft, und der König hatte einen nationalstaatlichen Kurs eingeschlagen’, zo stelt Steen Bo Frandsen, in ‘1848 in Dänemark.’²³⁸ De liberalen weten in de kort korte tijd dat zij de macht in handen hebben een nieuwe grondwet in te voeren die uiteindelijk standhoudt.

²³³ Horst Lademacher, ‘Niederlande und Belgien. Bemerkungen zu den Ursachen revolutionärer Abstinenz.’ In: Dieter Dowe, Heinz-Gerhard Haupt, Dieter Langewiesche (Hg.), *Europa 1848. Revolution und Reform*. 351-388’ Zie ook: Van Zanden e.a., *Nederland 1780-1914*, 234, die aldaar het internationale karakter van de Nederlandse economie bespreekt, inclusief het actieve beleid van de overheid.

²³⁴ Horst Lademacher, ‘Niederlande und Belgien’, 369.

²³⁵ België heeft al sinds 1830 een constitutionele monarchie met een moderne grondwet. De industrialisatie is daar veel verder ontwikkeld, wat het land kwetsbaar maakt voor de revolutiegolf. Maar, zo stelt Lademacher, die omslag naar een industriestaat met een revolutionair arbeidersproletariaat is nog lang niet voltooid. Naast sociaal-economische veranderingen is er ook een ‘Bewußtseinswandel’ nodig en die had zich nog niet voltrokken. Zie ook: Witte, ‘Het jaar 1848 in België’, 64.

²³⁶ Thomas Christian Müller, ‘Die Schweiz 1847-49. Das vorläufige, erfolgreiche Ende der "demokratischen Revolution"?’

²³⁷ Müller, ‘Die Schweiz 1847-49’, 326.

²³⁸ Steen Bo Frandsen, ‘1848 in Dänemark. Die Durchsetzung der Demokratie und das Zerschlagen des Gesamtstaates’.

Daarmee houdt de overeenkomst op want Denemarken gaat daarop een chaotische en gewelddadige tijd tegemoet. De strijd gaat vooral over de vraag of Denemarken een ‘Gesamtstaat’ of een ‘Nationalstaat’ moet worden; een samengestelde staat met het koninkrijk Denemarken en de hertogdommen Sleeswijk, Holstein en Lauenberg, of een nationale, Deense staat. Het kost een burgeroorlog en een conflict met Pruisen voordat in het Verdrag van Olmütz van 1850 de ‘Gesamtstaat’ door Oostenrijk en Pruisen (tijdelijk) nieuw leven ingeblazen wordt.²³⁹

Bo Frandsen is desondanks positief over het resultaat dat de liberalen in 1848 bereikt hebben. Het is de basis voor de latere overwinning van de nationale krachten. ‘Die Ereignisse in Kopenhagen im März 1848 bahnten so den Weg sowohl für einen Verfassungsstaat als auch für einen Nationalstaat’.²⁴⁰

In Zwitserland betekent de nieuwe grondwet een verrassende voltooiing van een transformatiefase van enkele decennia en in Denemarken het onverwachte beginpunt van een lange, tamelijk riskante weg die leidt tot een homogene en nationale Deense staat. In Nederland is het eveneens een verrassing maar wel één waar naar uitgekeken is. Het succes is geen ‘los geval’ maar het resultaat van een opmerkelijke *combine* van koning Willem II met een handvol bekwame en daadkrachtige liberalen die in de Tweede Kamer een onzekere maar ook goed voorbereide én overtuigde tegenspeler ontmoet.²⁴¹ Het resultaat is een herziene grondwet waar het nodige op aan te merken is, maar die nadien nooit serieus ter discussie is gesteld.

Deze historiografische excurs levert de constatering op dat anderhalve eeuw politieke geschiedschrijving bijna nooit de Tweede Kamer zelf tot onderwerp heeft.²⁴² Het gaat over de grondwet, over wetgeving, grote namen, politieke stromingen, de staat, de ambten, maar het duurt tot in de eenentwintigste eeuw tot de vraag gesteld wordt hoe de Kamer gewerkt heeft.

Het voorbijzien begint al in de eerste decennia na de herziening. De discussie betreft vooral de grondwet en de vraag of die liberaal of nationaal is. Het standpunt van de auteur bepaalt vervolgens hoeveel invloed hij de Tweede Kamer voor 1848 toekent en welke ‘politieke cultuur’ daarbij hoort. Die cultuur is geen resultaat van gericht onderzoek maar meer een uitvloeisel van de politieke stroming die beschreven wordt of waar de auteur zichzelf toe rekent. Deze omgang met het parlementaire verleden beperkt zich niet tot de negentiende-eeuwse auteurs; die blijkt onuitroeibaar.

In de loop van de 20^e eeuw werken de verschillende auteurs de thema’s verder uit, zodat er rond de overzichten van Brugmans, Boogman en Kossmann een palet aan interpretaties

²³⁹ In de *Olmützer Punktation*, de Duitse naam van het verdrag, regelen Oostenrijk en Pruisen de vernieuwing van de Duitse Bond. Het houdt het herstel in van de relatie van de drie hertogdommen met Denemarken.

²⁴⁰ Bo Frandsen, ‘1848 in Dänemark’, 419.

²⁴¹ Zie voor de rol van parlementen in 1848: Heinrich Best, ‘Strukturen parlamentarischer Repräsentation in den Revolutionen von 1848.’

²⁴² De Tweede Kamer komt slechts een enkele keer voor in de titel van een boek. Het betreft dan meestal memoires of beschrijvingen van Kamerleden. De eerste studie met de Tweede Kamer in de titel is van Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*, dat in 1999 verschenen is.

ontstaan is waarop meerdere onderzoekers variëren of bepaalde onderdelen ervan proberen te weerleggen. Met Stuurman verandert dit. Hij richt zich onder meer op de verdiensten van het liberalisme in 1848. Door die zo nadrukkelijk te concentreren in dat ene jaar ontnemt hij zich de mogelijkheid om na te gaan hoe breed de waargenomen kloof werkelijk is. Die kloof wordt door latere onderzoekers van de politieke cultuur vanaf 1848 in stand gehouden. Die nieuwe cultuur is gebaat bij een oude die zich daar scherp van onderscheidt. Naarmate de nieuwe Kamer meer gewenst is en beter herkend wordt, schiet er van de oude Kamer weinig meer over dan een karikatuur met bedaagde, bedaarde en volgzame heren voor wie de wil van de regering en de koning wet is. Het regelmatig gebruik van de term uitvinding versterkt deze politiek-culturele breuk in hoge mate. Het zorgt ervoor dat de waarnemer 1848 ziet als een nieuw begin, niet alleen in de politieke cultuur maar ook in de geschiedschrijving. Tot op dit moment bestaat er geen studie die de werkwijze van de Tweede Kamer voor én na de herziening heeft onderzocht met de vraag hoe groot de continuïteit is in de manier waarop de Kamer haar taken vormgeeft en uitvoert.